

श्रीमन्महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्य-
विरचितो ।

मुक्तिवादः ।

काशीस्थानिव्याख्यालयाध्यापकपण्डितअम्बादास-
शास्त्रिणामनुमत्या टोपले-इत्युपाह्व-पं० हुण्डिराज-
शास्त्रिणा कृतया विषमस्थलोपयुक्तया—च-
न्द्रिकाख्याविवृत्या समलङ्कृतः,
संशोधितश्च ।

चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालाप्रकाशक-श्रीयुक्तहरिदास-
गुमास्त्रमज-जयकृष्णदासगुप्तमहाशयेन स्वकीये
'विद्याविलास' नाम्नि यन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

Printed by
JAYKRISHNA DASS GUPTA,
at the Vidya Vilas Press,
Benares.

Sri Pratap Singh
Public Library
Srinagar.

सटीकमुक्तिवादस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
ननु	न च	२	३
रति	रिति	२	२१
प्रयोज्य	प्रयोज्यत्व	३	६
शङ्कने	शङ्कते	७	२१
सामग्री	सामग्री	१	२२
तदभावे	तदभावे	१२	१४
भागो	भागो	२८	६
नं	न	३०	२
मिती	मिति	३३	१७
सिद्धान्तीविरोधः	सिद्धान्तविरोधः	३४	७
चैतन्यमेवे	चैतन्य एव	३५	१६
शृष्टिः	सृष्टिः	४३	१६
शोडषकात्	शोडषकात्	४३	२१
जन्म	जन्म	४४	१
लाघवेने-	लाघवेने	४६	१६
ब्रह्मास्मीति	ब्रह्मास्मीति	६३	९
सर्वेषां	सर्वेषां	६५	३
विशेष्यत्वे	विशेष्यत्वं	"	१८
श्रुत्याः	श्रुत्या	६७	१५
इत्याशयः	इत्याशयः	६९	११
कार्यतावतावच्छेदक	कार्यतावच्छेदक	"	१९
तत्कारणतया	तत्कारणता	७०	९
सम्भवी	सम्भवि	"	१३
त्येकाक्षरे	त्येकाक्षरं	७१	२२
माबोधकस्य	मावश्यकस्य	७२	९

अत्र यासामशुद्धीनामध्ययनमात्रेण बोधस्तासां
न प्रवेशः कृत इति ।

भूमिका ।

निर्विवादमिदं विपश्चिदपश्चिमानां यद्दर्माधिकाम-
मोक्षेषु चतुर्विधेषु पुरुषार्थेषु मोक्ष एवात्यन्तिकः
पुरुषार्थः । तत्सम्पत्तिश्च श्रवणमनननिदिध्यासनाधी-
नात्मसाक्षात्काराधीना न स्वोत्पत्तौ सहकारितयापि
कर्मादीनपेक्षते । तत्र निखिलशास्त्रधुरीणवेदान्तेषु
प्रसिद्धापि सा नैयायिकमते जीवब्रह्मभेदस्य जाकरू-
कत्वात् कथं सगच्छत इत्याशङ्कापिशार्चिप्रसारनिः-
सारणक्षमः श्रीमान् नव्यनैयायिकाग्रणीर्गदाधरभट्टा-
चार्यः “तदस्यन्ताभावविमोक्षोऽपवर्गः” इति प्राचीन-
मुक्तिपदार्थलक्षणघटकात्यन्तिकपदस्य प्रतिवादिदुर्घट-
कल्पनानिघर्षणपूर्वकं यया युक्त्याऽर्थं कृत्वा मुक्तिवादे
तादृशीं मुक्तिं जीवब्रह्मयोर्भेदेऽपि स्थापितवान् तदिदं
ग्रन्थगर्भावलोकनेनैव दृष्टिपथमुपयास्यति विदुषाम् ।

तदिदमीदृशसुनिपुणविद्वद्वरधुरीणमात्रज्ञेयग्रन्थ-
व्याख्यानप्रथमसाहसं क्षमिष्यन्ते नैयायिकप्रवराः
कर्मणा चानेन प्रीयतां जगदाधारः श्रीमान् पशुपति-
रिति कृताञ्जलिः प्रार्थयते—

सुधीजनविधेयः—

दुण्ठिराजशास्त्री ।

सटीकमुक्तिवादस्य विषयसूचीपत्रम् ।

पृष्ठं पाङ्क्तिः विषयाः ।

- २ १ शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनवर्णनम् ।
- ३ ४ स्वतःप्रयोजनानुगमप्रकारः ।
- ४ १ गौणप्रयोजनवर्णनम् ।
- " ६ दुःखाभावसाक्षात्कारस्य प्रवृत्त्युद्देश्यताखण्डनम् ।
- " १४ स्वर्गसुखस्य प्रयोजनत्वोपवर्णनम् ।
- ५ १ मुक्तावनुमानप्रयोगः ।
- " १० तत्र साध्यानुगमप्रकारः ।
- ६ ८ हेत्वनुगमप्रकारः ।
- ७ १ मुक्तौ श्रुतिप्रमाणम् ।
- " ११ अपवर्गेच्छानुपपत्तिशङ्कासमाधाने ।
- ८ ८ सुखे मुक्त्युद्देश्यतानिरसकं चितामणिकारमतम् ।
- ९ ३ सुखमेव मुक्तिं मन्यमानानां वैशेषिकाभिमत-
मुक्तावाक्षेपः ।
- १० ६ स्वमते मोक्षोपाये प्रवृत्त्युपवर्णनम् ।
- ११ १७ रागानिष्टप्रवृत्तिजनकत्वानुमानप्रयोगः ।
- १२ १३ रागद्वेषप्रतिबन्धकत्वोपवर्णनेन तत्सामग्रीकथनम् ।
- १३ १ दुःखध्वंसरूपमुक्तौ तत्त्वज्ञानाद्यनुपयोगित्वशङ्का ।
- " ४ दुःखध्वंसरूपमुक्तिघटितात्यन्तिकत्वपदार्थवर्णनम् ।
- १४ १ दुःखध्वंसे तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वशङ्कासमा-
धाने ।

पृ० पं० विषयाः ।

” १२ तत्त्वज्ञाने दुःखध्वंसप्रयोजकत्वव्यवस्थापनम् ।

१५ ६ तत्र श्रुतीनां स्वरसप्रदर्शनम् ।

१६ १ दुःखप्रागभावस्य मुक्तितावादिनां प्राभाकराणां मतम् ।

१७ ४ तन्निराकरणम् ।

१८ १ अगत्या दुःखाऽत्यन्ताभावस्यापि मुक्तित्वाङ्गीकारः ।

१९ १ बह्वायाससाध्यत्वेनात्यन्तिकदुःखाभावरूपमुक्तौ दृष्टान्तप्रवृत्त्यनुपपत्तिशङ्का ।

२० १ तन्निरासप्रकारः ।

२१ १ तत्त्वज्ञानजन्यो दुरितध्वंस एव मोक्ष इति नैयायिकैकदेशमतनिरूपणम् ।

” ७ दुरितध्वंसे आत्यन्तिकत्वानुपपत्तिशङ्कानिरासौ ।

२२ ६ उक्तमुक्तावपि साङ्कर्यभिया कार्यतावच्छेदकत्वखण्डनमण्डने ।

२४ २ दुरितनाशे तत्त्वज्ञानहेतुत्वानुपपत्तिपूर्वपक्षः ।

२५ १ तत्त्वज्ञाने साक्षात्कर्मनाशकत्वानुपपत्तिशङ्कासमाधाने ।

२६ १२ तत्त्वज्ञानिनां सकलकर्मभोगकल्पनानुपपत्तिपरिहारः ।

२७ २० माभुक्तमित्यत्र क्तप्रत्ययार्थविचारे तत्क्षयपदार्थविवेचनम् ।

२८ १२ तदनुगमः ।

२९ ५ ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वव्यवस्थापनेन समाधानम् ।

३० ६ तत्त्वज्ञानेऽननुगमेन व्यभिचारादकारणत्वशङ्का-

पृ० पं०

विषयाः ।

निराकरणे ।

३१ १ दुःखाभावनिर्वाहकत्वेन दुरितनाशे गौणप्रयोजन-
त्ववर्णनम् ।

" २ मिथ्याज्ञानजवासनानिवृत्तेर्दुःखाभावनिर्वाहकतया
मुक्तिरूपताशङ्कासमाश्राने ।

३२ १ एकदण्डिवेदान्तिमतसिद्धमुक्तिः ।

३३ १ तन्मतेऽविद्यानिवृत्तेर्गौणप्रयोजनत्वव्यवस्था ।

" ८ ब्रह्मसंवेदनस्याविद्यानिवर्तकत्वम् ।

३५ ३ जडात्मप्रपञ्चस्य स्वतःस्फूर्त्यभावे शारीरका-
चार्यप्रमाणम् ।

३६ १ ब्रह्मस्फूर्तेः स्वतस्त्वव्यवस्था ।

३७ ४ ब्रह्मपरिणामवादित्रिदाण्डिमते लिङ्गशरीरनाश
एव मोक्षः ।

३८ १ लिङ्गशरीरस्वरूपम् ।

३९ १ मतद्वये मायानिवृत्तेरविशेषः ।

" १३ अविद्यासाधकानुमानखण्डनम् ।

४० २ अदृष्टस्याविद्यापदवाच्यत्वे युक्तिः ।

४१ १ तत्त्वज्ञानस्यादृष्टनाशकत्वानुपपत्तिशङ्का नैया-
यिकमते ।

४२ ५ वासनानाशे तत्त्वज्ञानस्य पृथक्कारणताकल्पनेन
गौरवम् ।

" १२ बुद्धितत्त्वनाशानुपपत्त्या तत्समाधानम् ।

४३ ५ बुद्धिसंबन्धात्पुरुषबन्धस्तल्लयान्मोक्ष इति सां-
ख्यमतम् ।

पृ० पं० विषयाः ।

- ४५ १ तन्मतखण्डनम् ।
 " ५ नित्यसुखानुभवोऽपवर्ग इति भट्टमतम् ।
 " ६ तत्र श्रुतिप्रमाणम् ।
 ४६ ४ आनन्दविशिष्टस्यात्मनो नित्यत्वेन तद्विशेषण-
 मानन्दो नित्य इति मीमांसकमतम् ।
 " ९ विशेषणान्वयापरित्यागे तन्मते ईश्वरसिद्ध्या-
 पत्तिरित्याशयेन तन्निराकरणम् ।
 ४७ १ मुक्तस्य सुखसंबन्धानुपपत्तिशङ्का ।
 ४८ ७ प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यत्र तदुभयानुयोगिक-
 मुक्तात्मकर्मकस्पर्शकर्तृत्वाभावप्रत्यायनम् ।
 ४९ ३ स्पृशधातोः सत्तार्थकतया सुखदुःखोभयाभावा-
 स्तित्वशङ्कानिरसने ।
 ५० २ श्रुतिविरोधभयेन सुखसत्त्वेपि आत्मनि व्यास-
 ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसुखाभावसिद्धिः ।
 ५१ १ तादृशाभावानङ्गीकारमते न स्पृशत इत्यस्यार्थः ।
 " ७ सुखपदस्य जन्यसुखत्वाभिप्रायेण कल्पान्तरम् ।
 ५२ १ वेदान्तिमते देहाभावान्मुक्तस्य सुखसाक्षात्का-
 रानुपपत्तिशङ्का ।
 ५३ १ शरीराभावेपि मुक्तस्य तदुपपत्तिसिद्धान्तः ।
 " ९ भट्टमतखण्डनम् ।
 ५४ २ तन्मतेपि दुःखनिवृत्तेरेव मुक्तायामानन्दमि-
 त्यादिश्रुतिसमर्थनम् ।
 " ५ उक्तमुक्तौ आत्मतत्त्वज्ञानहेतुतायामुपनिषदः प्रा-

पृ० पं०

विषयाः ।

माण्यम् ।

- ५६ २ देहादिभिन्नात्मसाक्षात्कारस्य श्रवणादिमूलस्य मोक्षहेतुत्वम् ।
- ५७ ४ श्रवणादिसत्त्वेऽपि मुक्त्यभावे हेतुः ।
- ५८ ३ श्रवणानन्तरं मननस्यावश्यकत्वेन वैशेषिकाद्य-
ध्ययनस्य मुक्त्युपयोगिता ।
- " ४ ईश्वरात्मसाक्षात्कार एव मुक्तिहेतुरिति वेदान्त्ये-
कदेशिमतम् ।
- " ९ तत्र श्रुतिप्रमाणम् ।
- ५९ ६ ईश्वरसाक्षात्कारस्य विपरीतज्ञानानिवर्तकत्वेन
मोक्षहेतुत्वानुपपत्तिशङ्का ।
- " १० तत्खण्डनम् ।
- ६१ २ ईश्वरसाक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुतायां तमेवेत्यादि-
श्रुतिबाधः ।
- " ३ तत्समाधानम् ।
- " ८ विदित्वैवेत्यत्रैवकारव्यत्ययेन तुल्यं समाधानम् ।
- " ९ एवकारव्यत्यासेऽपि वस्तुतस्त्वित्यादिसमाधानम् ।
- ६२ १ जीवात्मसाक्षात्कारवादिशङ्का ।
- " ७ जीवात्मसाक्षात्कारमते एवकारव्यत्यासेन गौर-
वमित्याशङ्कासमाधाने ।
- ६३ ११ एवकारस्य खण्डशः शक्तिः ।
- ६३ १७ न्यायमते ब्रह्माभिन्नजीवात्मविषयज्ञानस्य मुक्ति-
हेतुत्वम् ।
- ६३ ४ जीवात्मसाक्षात्कारमतखण्डनम् ।

पृ० पं०

विषयाः ।

- " ७ आत्मपदस्य जावपरत्ववादिनां दीधितिकाराणां मतम् ।
- " ८ तत्र श्रुतिप्रमाणम् ।
- ६५ ७ ईश्वरसाक्षात्कारवादिनः शङ्का ।
- ६६ १ तन्निरासः ।
- ६६ ११ दीधितिकारमतखण्डनम् ।
- ६७ ३ ज्ञानवत्कर्मणोपि मुक्तिकारणत्वशङ्का ।
- ६८ १ मुक्तौ जातिविशेषाभावात् अननुगतज्ञानादि-
कार्यकारणभावानुपपत्तिशङ्का ।
- " ७ सांकर्यभिया जातिकल्पनानुपपत्तिः ।
- ६९ ३ संवलितज्ञानकर्मणां हेतुत्वानुपपत्तिः ।
- " ६ समुच्चितानामपि तदनुपपत्तिः ॥
- ७० ७ आत्मतत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुः काशीमरणादि च प्रयोजकमित्यभिप्रायेण समाधानम् ।
- ७१ ४ मरणजन्यतावच्छेदकमानसत्वव्याप्यजातिविशेषाङ्गीकारेण व्यभिचारशङ्कानिरासः ।
- " ७ काशीमरणस्थले शरीरान्तरपरिग्रहेण तारकोप-
देशसाफल्यम् ।
- ७२ १ तत्र श्रुतिप्रमाणम् ।
- ७३ १ तारकोपदेशस्य तच्छरीरेपि ज्ञानजनकत्वोपपत्तिः ।
- " ३ तारकोपदेशस्यान्यशरीरे आत्मज्ञानोपयोगितया मुक्तिहेतुत्वमतम् ।
- " १० वैकल्पिकहेतुतानुपपत्तिशङ्कासमाधाने ।
- ७४ २ ब्रीह्यादियागविकल्पे उभयस्याशास्त्रार्थत्वेपि प्र-

पृ० पं० विषयाः ।

कृते शास्त्रार्थत्वम् ।

७५ ८ साहित्यासम्भवात्कथमुभयकरणकयागस्य फ-
लासाधनतेत्याशङ्कासमाधने ।

७६ ८ प्राचीननैयायिकानां मुक्तिः ।

७७ १ सालोक्यादिपञ्चविधमुक्तिः ।

" १५ तत्र न्यायवैशेषिकमतप्रवेशः ।

७८ १४ नवीनन्यायमतमुक्तितत्त्वम् ।

७९ १८ वेदान्तिमतमुक्तिः ।

८० ६ त्रिदण्डमतसारः ।

" १५ प्राभाकरमततत्त्वम् ।

८१ ९ तत्खण्डनम् ।

" १४ चार्वाकमुक्तिः ।

" १५ माध्यामिकमुक्तिः ।

" १६ विज्ञानवादमुक्तिः ।

" १७ आर्हतमुक्तिः ।

" १८ रामानुजमुक्तिस्वरूपम् ।

८२ १ माध्वमुक्तिः ।

" २ वल्लभीया मुक्तिः ।

" ४ कापालिकमुक्तिः ।

" ५ अभिनवगुप्ताचार्यमतम् ।

" ६ वैद्यकाभिमतमुक्तिः ।

" ८ वैयाकरणमुक्तिरूपम् ।

" ९ सांख्यमुक्तिरूपम् ।

" १० पातंजलमुक्तिः ।

" ११ ग्रन्थान्तः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचितो

मुक्तिवादः प्रारभ्यते

प्रयोजनमुद्दिश्यैव पुमांसस्तदुपाये प्रवर्तन्ते, अतः
शास्त्रस्य प्रयोजनं प्रथमतः प्रदर्शयन्ति शास्त्रकृतः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भूतिमानप्यभूतिर्यो भूतिं जगति तन्वति ।

तं वन्दे भवसंमोहहानयेऽखिलकारणम् ॥

नत्वा गुरुपदद्वन्द्वं नाथान्त्यवदुकाह्वयम् ।

क्रियते मुक्तिवादस्य विवृतिश्चन्द्रिकाभिधा ॥

इह खलु शास्त्रकृतो मुनयोऽपि शास्त्रादावपवर्गं प्राय-
शः तत्प्रयोजनं दर्शयन्ति तत् किमर्थमित्याशङ्कानिरासो
शास्त्रकृत इत्यन्तेन ग्रन्थेनाविष्कृतः । प्रयोजनमिष्टम्, उ-
द्दिश्य तत्साधनत्वेन निर्णीय, पुंमांसः कृतिसाध्यताज्ञान-
वन्तः समर्था इति यावत् । तेन स्त्रीणामपि सङ्ग्रहोऽन्यथा
तासामपि तादृशप्रवृत्तिदर्शनात्तद्यावृत्त्या न्यूनता स्यात् ।
शास्त्रकृतः गौतमादयः । शास्त्रप्रयोजनादर्शने प्रयो-
जनसाधनत्वाज्ञानेन परस्याप्रवृत्तौ परप्रतिपत्तिमात्र-
फलकशास्त्रकरणस्य निष्फलत्वापत्तेस्तथाचाधिजिगां-
सूनां ग्रन्थापावनकप्रवृत्तिरेव प्रयोजनप्रदर्शनस्य फल-

तत्र स्वतःप्रयोजनं सुखं तद्भोगो दुःखाभावश्च । तत्र-
 च्चाऽन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वम्, नतु प्रयोजनान्तरा-

मिति भावः । ननु तथापि नात्र प्रयोजनं प्रदर्शितं
 गदाधरेणेति न्यूनत्वमेवास्य ग्रन्थस्येति वाच्यम् एतद्ग्र-
 न्थस्य भगवद्भौतमप्रणीतशास्त्रपदार्थप्रतिपादकत्वात्-
 च्छास्त्रप्रयोजनमेवास्य प्रयोजनमिति ज्ञाप्यतेऽतो मुक्ति-
 ज्ञानद्वारा तत्प्रवर्तकस्य मुक्तिनिर्वचनस्याऽस्य ग्रन्थस्या-
 पवर्गप्रयोजनत्वं स्फुटमेवेति न न्यूनतेति भावः । अपवर्गो
 मुख्यप्रयोजनत्वं व्यवस्थापयितुं मुख्यं गौणञ्च प्रयोजनं
 लक्षयति तत्रेति । तत्र तेषु प्रयोजनेषु मध्ये स्वतःप्रयोजनं
 स्वतःप्रयोजनपदार्थः । सुखं तद्भोगो दुःखाभावश्चेति
 लक्ष्यनिर्देशः । तद्भोगो सुखसाक्षात्कारः । ननु सुख-
 साक्षात्कारः कथं मुख्यप्रयोजनम्, सुखं मे भवत्विति-
 च्छाया एव प्रवर्तकत्वात् नतु सुखं जानीयामिती-
 च्छायास्तथा च तस्य लक्ष्यत्वमसङ्गतमिति चेन्न
 सुखच्छाया इव तत्साक्षात्कारेच्छाया अपि अनु-
 वसास्येन प्रवृत्तिजनकत्वात्, अन्यथा दुःखाभाव-
 स्यापि प्रवृत्त्यजनकत्वापत्त्या स्वतःप्रयोजनत्वानुप-
 पत्तिः, नित्यसुखसाक्षात्कारो मुक्तिरिति भट्टमतास-
 क्कतिश्च स्यात् । तस्य स्वतःप्रयोजनत्वाभावे तदुपाये
 योगाभ्यासादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तरति गदाधरभट्टाचार्याणा-
 माशयः । अन्येच्छानधीन इति । स्वान्वा स्वसम्मानाधि-
 करणाया इच्छा तदप्रयोज्याया इच्छायाः साध्यत्वेन

जनकत्वे सति प्रयोजनत्वम्, सुखसाक्षात्काररूपभोगं
प्रति विषयतया जनके सुखेऽव्याप्तेः । गौणप्रयोजन-

या विषयता तदाश्रयत्वमित्यर्थः । एवं द्वितीयेच्छा ।
अत्रायमनुगमप्रकारः । इच्छाविशिष्टेच्छाविषय-
त्वं स्वतःप्रयोजनत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टे-
च्छाप्रयोज्यसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदव-
त्त्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं स्वभिन्नत्वस्वसामानाधि-
करण्योभयसम्बन्धेन । स्वद्वयं प्रथमेच्छापरम् । ई-
श्वरेच्छाया ईश्वरेच्छाविशिष्टत्वेन तद्विषयत्वमादाय
घटादावतिव्याप्तिवारणाय स्वभिन्नत्वनिवेशः । जीवेश्व-
रेच्छाभेदाङ्गीकारे तद्दोषतादवस्थ्यमतः सामानाधिक-
रण्येति । उभयसम्बन्धनिवेशे ईश्वरेच्छाया धर्तुमश-
क्यत्वान्न दोषः मम सुखं भूयादितिच्छाया आत्मादेर्विष-
यत्वमादाय तत्रातिव्याप्तिवारणाय साध्यत्वेन विषयत्व-
निवेशश्चात्र द्रष्टव्यः । एतेन स्वत्वस्याननुगमान्न लक्षणा-
सम्भवदोष इति । सुखस्यापि योग्यविभुविशेषगुणतया
दुःखनाशं प्रति हेतुतया तत्रातिव्याप्तिवारणायान्तरेति ।
तदर्थश्च मुख्यप्रयोजनदुःखध्वंसमिन्नत्वम् । तथा च दुःख
ध्वंसमिन्नप्रयोजनाजनकत्वे सतीति लाभः । प्रयोजनत्व-
मिति । तच्च प्रवृत्त्युद्देश्यत्वं प्रवृत्तिजनकेच्छाविषयत्वमिति
यावत् । दुःखाभावसाक्षात्कारादावतिव्याप्तिवारणाय
तन्निवेशः । तत्प्रयोजनत्वस्य चाग्रे “दुःखं मे मा भूदि-
त्युद्दिश्यैव प्रवर्तते न हि दुःखाभावं जानीयामि”त्यादि-

श्चान्येच्छाधीनेच्छाविषयो भोजनादिः, तत्र सुखादिरूपफलानुसन्धानादेवेच्छोत्पत्तेः । दुःखासम्भिन्नसुखरूपतया स्वर्गस्येवाऽऽन्वीक्षिक्यादिशास्त्रफलस्याप्यपवर्गस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपस्य स्वत एव प्रयोजनत्वम् ।

ना मणिकारेण मुक्तिवादे खण्डितत्वात् । प्रवृत्त्युद्देश्ये घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तनिवेशः । सुखेऽव्याप्तेरिति । एतच्च स्वमतमादाय । प्राचीनमते सुखसाक्षात्कारस्याप्रयोजनत्वात् । एतच्च मुक्तिवादचिन्तामण्यादौ स्पष्टम् । दुःखासम्भिन्नेति । असंभिन्नमसमिश्रम् । तत्त्वञ्च दुःखविशिष्टान्यत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकीभूतशरीरावच्छिन्नत्वस्वाव्यहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धेन । अनन्तरजायमानदुःखाग्रस्तत्वम् इति यावत् । तथाचोक्तम् ।

यज्ञ दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतश्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ इति ।

अभिलाषोपनीतत्वञ्च स्वप्रयोजककामनाप्रयोज्यत्वम् । अत्र दुःखासम्भिन्नत्वादिकं प्रत्येकं स्वर्गलक्षणम् तेन नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति-मते नित्यसुखे नातिव्याप्तिरिति भावः ।

मुक्तौ मणिकारोक्तमनुमानं प्रमाणमाह दुःखत्वमित्यादिना । दुःखत्वपक्षानुमाने निखिलप्राणिनां भोगनिवृत्त्या तज्जनकादृष्टनिवृत्त्या च दुःखध्वंसे दुःख-

मुक्तौ प्रमाणन्तु-दुःखत्वं देवदत्तदुःखत्वं वा
 स्वाश्रयाऽसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्र-
 त्वावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं बोध्यम् । ननु सर्वः
 कालो भोगवानदृष्टवान् वा कालत्वादेतत्कालवदि-
 त्यनुमानेन सर्वदा भोगादृष्टादिसिद्धौ कथमुक्तासा-
 मानाधिकरण्यमित्यत आह देवदत्तदुःखत्वं वेति ।
 एतेनाश्लिखलजीवानां मोक्षसिद्धौ सर्वानुभवसिद्धभोगादृ-
 ष्टादिप्रवाहस्यानन्तत्वभङ्गप्रसङ्गरूपं प्रथमपक्षे दूषणं नि-
 रस्तम् । अत्र स्वतादात्म्यस्वाविशिष्टध्वंसप्रतियोगि-
 वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन धर्मस्य साध्यतेति तात्पर्यम् ।
 स्वपदं धर्मपरम् । ध्वंसे स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयसमान-
 कालीनत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्ब-
 न्धेन । अन्यथा स्वत्वस्याननुगततया यदि स्वपदे-
 न दुःखत्वं ध्रियते सदा एतत्प्रदीपत्वादेरपि दुःख-
 त्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वरूपसाध्यस्य
 सन्दिग्धतया दृष्टान्तत्वानुपपत्तिः । यदि चैतत्प्रदीपत्वं
 गृह्यते तदा सिद्धसाधनमर्थान्तरतापातश्चेति । प्राचांम-
 मिप्रेतमनुगतमखण्डोपाधिरूपं वा स्वत्वमप्रामाणिकतया
 दुर्वचमेव । पक्षतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकसाधारणमिदं
 साध्यकोटिप्रविष्टमित्यपि न वाच्यम् पूर्वोक्तादृष्टान्तता-
 दूषणस्य तादवस्थ्यात् । कार्यमात्रवृत्तित्वादिति । तच्च
 कार्यतरावृत्तित्वे सति कार्यवृत्तित्वम् । गुणत्वादौ व्यभि-
 चारनिरासाय सत्यन्तं विशेषणम् । गगनत्वादौ व्यभि-
 चारवारणाय च विशेष्यबलम् । ननु घटत्वादौ साध्य-

वृत्तित्वात् सन्ततित्वाद्वा एतत्प्रदीपत्ववत् । सन्तति-
त्वं च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तित्वम् । “आत्मा ज्ञा-
तव्यो न स पुनरावर्तत” इति श्रुतिश्च प्रमाणम् । आ-

स्य सन्दिग्धतया व्यभिचारसन्देहेन व्याप्तिरेव कथं गृही-
ता स्यादित्यत आह सन्ततित्वाद्देति । सन्ततित्वं च
जातिविशेषो तत्तद्वृत्तिजन्यदीपसमुदायवृत्तिः एष दीप
इत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकः प्रसिद्ध एव । नानेति । एषेतर
त् स्वसमानाधिकरणं स्वोत्पत्तिक्षणात्पत्तिकं च यत् त-
द्वृत्तित्वे सति कार्यवृत्तित्वम् तदर्थः । कार्यपरगुणत्वा-
दिकमादाय व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । हेत्वासिद्धि
निराकर्तुं स्वेतरेति । अन्यदीयतत्कालोत्पन्नदुःखमादाय
स्वरूपासिद्धिनिवारणाय स्वसमानाधिकरणेति । वि-
भिन्नकालीनस्वसमानाधिकरणदुःखमादायोक्तदोषनिरा-
सार्थं स्वोत्पत्तिक्षणेति । न चात्रानुमानेऽप्रयोजकत्वश-
ङ्कापिशास्त्री प्रसरति प्रधानकारणोच्छेदे सन्तत्याश्रयदी-
पादेरत्यन्तोच्छेददर्शनात् प्रकृतेऽपि दुःखमूलस्यात्म-
नि शरीराद्यभेदवासनाया भवणादिभिरुच्छेदसम्भ-
वेन तदुत्तरं दुःखसत्त्वे सन्ततित्वं यदि सन्तत्या-
श्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्तिवृत्तित्वव्यभिचारि
स्याद् तदा चिरमूलोच्छेदकालीनवृत्तिवृत्ति स्यादिति
प्रसङ्गस्यैव प्रयोजकत्वात् इति ध्येयम् । आत्मे-
ति । लिङ्गवत् तदर्थं विहितस्य तव्यप्रत्ययस्या-
पि स्वघटितवाक्योपस्थापितार्थवादबोध्यत्वरूपेष्टसा-

वर्तते-शरीरी भवति इत्यर्थः । नचापवर्गस्योक्तरूपस्य
सुखविरोधितया न पुरुषार्थत्वसम्भवः सुखाभावनि-
पत्तयेऽपि दुःखाभावत्वेनात्यन्तिकत्वाविशेषितेन च
तद्विशेषितेन च तत्रेच्छोत्पत्तौ बाधकाभावेन प्रयोजन-

धनत्वबोधकतानियमेनात्राऽपि अत्यन्तशरीरसम्बन्धा-
भावरूपेष्टसाधनज्ञानविषय आत्मेति तदर्थः । न स
पुन आवर्तत इत्यादिनोक्तरूपेष्टसाधनत्वस्यैव बोधना-
त् । आवर्तत इत्यस्यार्थमाह शरीरी भवतीति ।
न पुनर्देहेन्द्रियादिसम्बन्धादात्मनो भोग इत्यर्थः ।
ननु गुरुजनसम्भाषणादौ यथा कामिनीसम्भोगजन्य-
सुखविरोधितया नेच्छा तथा सुखप्रतिबन्दिनि अप-
वर्गे नेच्छा स्यात् इत्याह न चेति । उक्तरूप-
स्य दुःखध्वंसरूपस्य । सुखविरोधितयेति । सुखवि-
रोधता च सुखावच्छेदककालावच्छिन्नतदधिकरण-
वृत्तित्वाभावरूपसुखाभावव्याप्यताबाधकाभावेन, कार-
णविरहासत्त्वेनेति तात्पर्यम् । समाधत्ते सुखाभावेति ।
साङ्ख्यमतेनाह तद्विशेषितेनेति । तथा च साङ्ख्यसूत्र-
म् "तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः" । प्रयोजनत्वोपपत्तेः प्रव-
र्तकेच्छाविषयत्वोपपत्तेः । ननु दुःखाभावत्वेनेच्छोत्पत्ता-
वपि तत्र सुखाभावस्य नियततया द्वेषसम्भवात्नेच्छा-
सम्भव इत्याशयेनाशङ्कते न चेति । तत्र दुःखध्वंसरूप-
मुक्तौ । द्वेषसामर्थ्या इच्छां प्रति प्रतिबन्धकत्वादिति
भावः । द्वेषविषयत्वायोग्यत्वादिति । स्वतःप्रयोजनस्य

त्वोपपत्तेः । नच सुखाभावनियतत्वेन द्वेषसम्भवात्
तत्र नेच्छासम्भव इति वाच्यम् । स्वतः प्रयोजनस्य द्वे-
षविषयत्वायोग्यत्वात् । ननु धर्मादिनाशकतत्त्वज्ञानद्वारा
सुखनिवृत्तिसाधकत्वेन मोक्षोपाये योगाभ्यासा-
दौ द्वेषसम्भवाद्विशेषदर्शिना प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत् ।
सुखेषूत्कटरागवतां विषयिणां सुखाभावे उत्कटद्वेषो-
दयेन मोक्षोपाये न भवत्येव प्रवृत्तिः । तदुक्तं मणिकृ-
ता—“तस्मादविवेकिनः सुखमात्रलिप्तवो बहुतरदुःखा-

स्वतोद्विष्टप्रतियोगिकस्य स्वतोद्वेष्यत्वाभावात् भावा-
भावयोरेकधर्मकत्वासम्भवात् द्विष्टसाधनताज्ञानघटि-
तसामग्न्यभावाच्च । नन्वपवर्गे मा भूद्वेषः किन्तु तत्सा-
धकयोगाभ्यासादौ तु स्यादेव सुखसाधनधर्मनाशकत-
त्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा सुखाभावरूपद्विष्टसम्पादकत्वात् ।
तथाचेच्छायां द्वेषसामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वेन तत्रेच्छा-
ऽसम्भवेन योगाभ्यासादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयेना-
शङ्कते नान्विति । सुखेषूत्कटरागिणां तत्रेष्टापत्त्या परि-
हरति सुखेष्वित्यादि । तेषां सुखाभावे द्वेषस्यावश्य-
म्भावेन मुक्त्युपाये योगाभ्यासादौ प्रवृत्तिप्रतिबन्ध एव-
त्यर्थः । तत्रापसिद्धान्तत्वशङ्कां निराकर्तुं चिन्तामणि-
कारमतमाह तदुक्तमिति । तस्मादिति । दुःखाभावद-
शायां सुखं नेति ज्ञानस्य दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वादित्यर्थः । अस्य ते अप्राधिकारिण इत्यत्रान्वयो

नुविद्धं सुखमुद्दिश्य “शिरो मदीयं यदि याति यातु”
इति कृत्वा परदारादिषु प्रवर्तमाना

वरं वृन्दावने (रम्ये) शून्ये शृगालत्वं वृणोम्यहम् ।

नतु वैशेषिकीं मुक्तिं प्रार्थयामि कदाचन ॥

इत्यादि वदन्तो नात्राधिकारिणः ये च
विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे कियन्ति दुःखदु-

बोधयः । बहुतरदुःखानुविद्धमिति । बहुतरदुःखजन-
कसामग्रीनियतसामग्रीसम्पाद्यत्वेन तत्संवलितमिति
भावः । शिर इति ।

युष्मत्कृते खञ्जनमञ्जुलाक्षि ।

शिरो मदीयं यदि याति यातु ॥

नीतानि नाशं जनकात्मजार्थे ।

दशाननेनापि दशाननानि ॥ इति ॥

एतेन बहुतरदुःखानुविद्धत्वज्ञानमस्ति तत्रेति व्यञ्जि-
तम् । वैशेषिकीं वैशेषिकशास्त्रप्रसिद्धाम् । वदन्त इत्य-
नेन सुख एवोत्कटेच्छा प्रदर्शिता । स्यादेतत् सर्व एव
शरीरिणो यदि सुखमेवेच्छन्ति तदेदद्भुक्तिनिरूपणं व्य-
र्थमापतितम् तद्विरोधिन्यपवर्गे कस्यापि कामनाऽनुदये-
नाधिकारिणामेवाभावात् अत आह ये चेति । विवेकिनः
सांसारिकसुखमोक्षयोः हेयत्वोपादेयत्वादिविवेचनसम-
र्थाः । संसारकान्तारे संसार एव कान्तारं तस्मिन् स्त्री-
पुत्रादिरूपदुर्गवर्त्मनि । दुर्गमत्वं चास्येष्टवियोगादिरूप-

दिनानि कियती वा सुखखयोतिका इति कुपितफणि-
 फणामण्डलच्छायप्रतिममिदमिति मन्यमानाः सुखमपि
 हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः” इति । विवेकिनान्तु
 बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखे नोत्कटराग इति तद-
 भावेऽपि नोत्कटद्वेष इति बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वस्यैव
 प्रवृत्तिविरोधितया मोक्षोपाये न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
 स्वर्गेऽपि पातभयादिजन्यदुःखानुविद्धतया क्षयितया

कण्टकाद्यावृतत्वेन कामादिरूपदस्युमत्त्वेन च बोध्यम् ।
 दुःखेषु दुःखेतरसाक्षात्काराद्यभिचारिकत्वमधिकतरत्वं
 च दुर्दिनसाम्यप्रयोजकम् सुखेषु इतरज्ञानानभिभावक-
 त्वम् अल्पीयस्त्वं च खद्योतसाम्यनिर्वाहकं बोध्यम् ।
 खद्योतिका इत्यनन्तरं ज्ञानेनेति पूरणयिम् । तादृश-
 ज्ञानार्थकञ्चेतिपदं मन्यमाना इत्यनेनान्वयनीयम् । कुपि-
 तेत्यादि । कुपितो यः फणी सर्पस्तस्य यत् फणामण्डलं
 तस्य छायाया प्रतिमं तुल्यमित्यर्थः । कुपितपदेन यथा
 कश्चित् पान्थ इतस्ततो भूरिभ्रमणश्रान्तो दुःसहार्ककिर-
 णसमूहसन्तापशान्तीच्छयोक्तविधच्छायामाश्रित्य दुःखा-
 तिशयाभिभूतो जायते तथैव संसाराश्रितोपीति अवश्य-
 म्भाविदंशनजन्यदुःखभागित्वं व्यञ्जितम् । अधिकारिण
 इत्यन्तो मणिग्रन्थः । ननु विषयिणांमिव विवेकिनामपि
 मोक्षोपाये प्रवृत्तिर्न जायेत सामग्रीसाम्येन फलोदयस्या-
 निवार्यत्वात् इत्यतः सामग्रीं विभज्य विवेकिनान्तदभावं

च न विवेकिनामुत्कटो रागः । रागद्वेषयोरुत्कटत्वं जा-
तिविशेषः प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां कल्पनीयः । तन्निया-
मिका च सामग्री तत्तज्ज्ञानव्यक्त्यादिघटिताऽननुगतैव,
तुल्येऽपि बहुतरदुःखानुविद्धत्वादिज्ञाने सुखतदभावयो-
र्विषयिणामुत्कटरागोत्कटद्वेषोदयात् विवेकिनान्तदनु-
दयात् । अथ

दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थनयेष्यते ।

नहि मूर्छाद्यवस्थायां प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः ॥

दर्शयति विवेकिनान्त्विति । विवेकिनां दुःखबहुलतया
सुखे नोत्कटराग इति तदभावेऽपि प्रवृत्त्यप्रतिबन्धात् इति
भावः । स्यादेतत् ऐहिकं सुखं तावत् बहुतरदुःखानुवि-
द्धतया विवेकिनां प्रवृत्त्यजनकमस्तु स्वर्गसुखस्य दुःखा-
सम्भिन्नतया तत्रोत्कटेच्छा जायते एव इत्यत आह स्वर्ग-
योति । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति भगवदुक्तेः ।
क्षयितयेति । दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशय-
युक्त इति कपिलोक्तेः । प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिति । कल्प-
ना चाज्ञानुमानम् । तद्यथा रागनिष्ठप्रवृत्तिजनकत्वं
किञ्चिदवच्छिन्नं जनकतात्वात् यदजनकतावत् न चे-
च्छात्वावच्छिन्नं तत्सम्भवति अनुत्कटेच्छायामिच्छा-
त्वस्य तादृशजनकताव्यभिचारात् । तथाचैच्छात्वाव-
च्छिन्नत्वस्य बाधनिश्चयात्तद्वान्तरधर्मावच्छिन्नत्वसि-

इति न मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति चेन्न । नहि
दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः किन्तु दुःखं
मे माभूदित्युद्दिश्य स्वत एव बहुतरदुःखजर्जरकले-
वरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणे प्रवर्तमाना दृश्यन्ते ।

द्धिः । स च धर्मो बाधकाभावाज्जातिरेवेति । तन्नियामि-
केति । उत्कटरागद्वेषनियामिकेत्यर्थः । तत्तज्ज्ञानव्यक्ते-
ति । प्रतिबन्धकाभावरूपकारणस्य प्रतियोगिविधया
बहुतरदुःखानुविद्धत्वादिज्ञानव्यक्तेत्यर्थः । अननुगतै-
वेति । तथाच फलदर्शनादर्शनाभ्यां सामग्न्याः स-
त्त्वासत्त्वे कल्पनीये इति भावः । तादृशज्ञानाभावत्वे-
नानुगतकारणताकल्पने बाधकमाह तुल्येऽपीति ।
तथा च विवेकिनिष्ठबहुतरदुःखानुविद्धत्वपातभयादिज-
न्यदुःखानुविद्धत्वादिज्ञानव्यक्तेरेव सुखे उत्कटरागं तद-
भावे उत्कटेद्वेषं च प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् न
तु विषयिनिष्ठतादृशज्ञानव्यक्तेरिति हृदयम् । अथेत्या-
दि दृश्यन्त इत्यन्तः पाठो मुद्रितपुस्तके नोपलभ्यते सर-
लश्चेति टीकायामुपेक्षिता वेदितव्यः ननु अस्तु उ-
क्तयुक्त्या मोक्षोपायं प्रवृत्तिः, किन्तु मोक्षो यदि क्लृप्तो-
पायसाध्यः स्यात् भवेच्च यदि मुक्तित्वं जन्यतावच्छेदकं
तदा तदुपाये योगाभ्यासादौ प्रवृत्तिरुपपद्यत इति आशये-

अथ दुःखनिवृत्तिः दुःखस्य ध्वंसरूपोऽभावः, न तु प्रागभावात्यन्ताभावौ नित्यत्वेनाऽसाध्यत्वात् ध्वंसस्य चाऽनन्तरोत्पन्नविशेषगुणादेव सम्भवेन न तत्त्वज्ञानाद्युपयोगः । ननु स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावाऽसमानकालीनत्वरूपात्यन्तिकत्वविशेषितदुःखध्वंसत्वरूपापवर्गत्वावच्छिन्नत्वस्य तत्त्वज्ञाननिरपेक्षकारणान्तरात्

नाशङ्कते अथेति । अत्यन्तदुःखनिवृत्तिरूपमुक्तिपदार्थे दुःखनिवृत्तिशब्दार्थस्य कल्पत्रयेणासम्भवं दर्शयति ध्वंसरूपोऽभाव इति । प्रागभावात्यन्ताभावयोः नित्यत्वेन प्रागभावाप्रतियोगित्वेनासाध्यत्वात् अजन्यत्वात् । तथाचाजन्यस्य प्रवृत्त्यनुद्देश्यत्वात् तमुद्दिश्य योगाद्युपाये प्रवृत्तिरिति कल्पद्वयनिरासः । ध्वंसपक्षे तदव्यवहितोत्तरोत्पन्नविशेषगुणादेव दुःखध्वंससम्भवेन न तत्र तत्त्वज्ञानाद्युपायापेक्षेति भावः । कारणत्वकुक्षिप्रविष्टान्वयव्यतिरेकव्याप्तिघटितान्वयव्यतिरेकव्यभिचारासम्भवात् तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वं को दोष इत्याशयेनाक्षिप्य समाधत्ते नन्विति । स्वपदं दुःखध्वंसपरम् । प्रलयकालीनदुःखध्वंसानां पुरुषान्तरीयदुःखप्रागभावसमानकालीनतया तत्राव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरणेति । इदानीन्तनदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणार्थदुःखप्रागभावासमानकालीनेति । अर्थसमाजरूपेति । क्लृप्तसामग्रीसंचलनप्रयोज्यस्वघटकविशेषणविशिष्टक्लृप्त-

निर्वाह इति चेदेवमपि न तादृशधर्मस्य तत्त्वज्ञान-
जन्यतावच्छेदकत्वसम्भवः । चरमदुःखध्वंसदशायां त-
द्वत्यात्मनि दुःखजनकाधर्मरूपकारणविरहेण दुःखा-
नुत्पत्त्याऽर्थवशादेव तस्य स्वसमानाधिकरणदुःखाऽस-
मानकालीनत्वनिर्वाहात् । अर्थसमाजरूपबाधकग्रस्तस्य
कार्यतानवच्छेदकत्वात् । अन्यथा पुरुषान्तरीयदुःखास-
मानकालीनदुःखध्वंसत्वादेरपि किञ्चित्कारणकार्यतावच्छे-
दकत्वापातात् । मैवम् । अर्थसमाजस्थलेहि साधकाभाव
एव कार्यतावच्छेदकत्वबाधकः उपदर्शितमुक्तित्वावच्छिन्नं
प्रति तत्त्वज्ञानहेतुतायाः श्रुतिस्मृत्यादिमाक्षिकतया न बा-
धः । माभूद्वा तादृशमुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणता तथापि
तदवच्छिन्ने तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारमेव, तत्त्वज्ञानं वि-

सामग्रीरूपार्थसमाजग्रस्ततया न तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेद-
कत्वमुक्तापवर्गत्वस्येति बाधकसत्त्वादेवोक्तकार्यकारण-
भावासम्भव इति तात्पर्यम् । सिद्धान्तमाह मैवमिति ।
न बाध इति । स्वतन्त्रप्रमाणस्य श्रुतिस्मृतिरूपस्य श-
ब्दस्य साधकत्वादिति भावः । साधकाभावरूपबाधका-
सत्त्वेपि निष्प्रयोजनत्वगौरवरूपबाधकद्वयमस्त्येवेत्या-
शङ्क्याह माभूदेति । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति । यथा
दण्डाभावाद्धटाभाव इत्यादौ दण्डाभावाद्यन्वयी पञ्चम्य-
र्थः । तन्निष्ठान्यथासिद्धिभिन्नान्यथासिद्धिशून्यत्वे सति

ना पापप्रवाहविच्छेदस्यासम्भवेन दुःखानुवृत्तेरावश्यक-
तया दुःखध्वंसे दुःखासमानकालीनत्वानिर्वाहात् । येन
विना यद्धर्माविच्छिन्नानिर्वाहस्तस्यैव तदवाच्छिन्नप्रयोजक-
त्वात् । प्रयोजकत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इष्टप्रयो-
जकत्वज्ञानमेवोपायेच्छाद्देतुरिति मुमुक्षया तत्त्वज्ञानेच्छा-
निर्वाहः । “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरति” “अशरीरं वा
वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत” इत्यादिश्रुतिवाक्यानि च
तत्त्वज्ञानवतां दुःखात्यन्तविमुक्तिबोधकानि विमुक्ति-
प्रयोजकत्वपराण्येवेति ।

कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमिति नव्याः । नन्वेवं तत्त्वज्ञा-
नस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गः
स्यादतस्तासामपि प्रयोजकत्वमेवेत्याशयेन समाधत्ते
दुःखेनेत्यादि । तृतीयार्थः प्रतियोगित्वम् । मुच्-धात्वर्थो
नाशः । स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनार्थकात्य-
न्तपदं च क्रियाविशेषणम् तथाच दुःखप्रतियोगिका-
त्यन्तनाशाश्रयश्चरति तिष्ठतीत्यर्थः । अशरीरमिति । वा-
वेति सम्बोधनम् सन्तमात्मानम् तथाच तत्त्वज्ञानाविना
शरीररहितमात्मानं प्रियाप्रिये सुखदुःखे न स्पृशतः न
सम्बन्धीत इत्यर्थः । आचार्यास्तु वावसन्तमिति यद्-
लुकि सिद्धम् छान्दसत्वाज्ञकारागमश्च । तथाच शरीर-
रहितं सत् अतिशयेन वसन्तं उत्तरावधिराहित्येन व-
सन्तमिति यावत् । तेन संसारिणोपि क्षणं शरीर-

यत्तु दुःखानुत्पाद एव मोक्षः स च प्रागभावरूप-
पतयाऽजन्योपि तत्त्वज्ञानादिसाध्यः, क्षेमसाधारण-
साधनताज्ञानस्यैव च प्रवर्तकत्वम् दुःखं मे मा भूदित्यु-
द्दिश्य वैदिके प्रायश्चित्तादौ लौकिके चाहिकण्टकाप-
नयादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । क्षेमरूपञ्च साधनत्वं लब्धप-
रिरक्षणं सिद्धस्योत्तरकालसत्त्वनिर्वाहकत्वम् प्रागभा-
वस्याप्युत्तरोत्तरकालसम्बन्धः प्रतियोग्युत्पादविरोधि-

राहित्येन स्थितिसम्भवेऽपि न क्षतिरित्याहुः । प्रयोज-
कत्वपराण्येवेति । एतेन तत्त्वज्ञानकारणताबोधकवे-
दान्तिमतदूषणानामप्यसम्भवोऽत्र मते सूचितः ।

दुःखध्वंस एव मुक्तिरिति प्रथमकल्परूपसिद्धान्तमतं
वृद्धीकृत्य दुःखप्रागभाव एव मुक्तिरिति द्वितीयकल्पा-
क्षिप्तं प्राभाकरमतं निराकर्तुं तद्व्यवस्थापयति य-
त्त्विति । साध्यः निर्वाह्यः । क्षेमेति । क्षेमसामान्यसाधन-
मिदमिति ज्ञानं प्रवृत्तिजनकमिति भावः । अहिः सर्पस्त-
स्यापनयनं तज्जन्यारिष्टनिवारणम् कण्टकापनयनं तद्वहिः-
करणादि इत्यर्थः । प्रवृत्तिदर्शनादिति । तथाच प्रायश्चि-
त्तादिप्रवृत्तेरुद्देश्यत्वं नहि दुःखध्वंसे सम्भवति गोवधा-
दिसर्पादिजन्यदुःखस्य तदानीमनुत्पत्तेः । अत्यन्ताभावस्य
च नित्यत्वेन स्वत एव सत्तानिर्वाहात् न तत्र पुरुषव्या-
पारोपर्यागः एवञ्च दुःखप्रागभावस्यैव प्रवृत्त्युद्देश्यत्वमिति
भावः । प्रतियोग्युत्पादो दुःखोत्पादस्तस्य विरोधिना

निर्वाहः । दुःखोत्पादविरोधी च दुःखबीजीभूताधर्मना-
शहेतुरात्मतत्त्वज्ञानमेवेति तत्साध्यत्वं दुःखप्रागभावस्ये-
ति प्राभाकराणां मतम् ।

तदयुक्तम् । निर्विशेषितदुःखप्रागभावस्याप्युत्तर-
कालसम्बद्धस्य संसारदशासाधारणतया स्वसमानाधि-
करणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसविशिष्ट एवासौ मो-
क्षरूपो वाच्यः । तादृशश्चाप्रसिद्धः मुक्तस्य दुःखानुत्पत्त्या
मुक्तिदशायां तत्प्रागभावासत्त्वात् । अनागतस्यैव प्राग-
भावप्रतियोगित्वात् । दुःखं मे माभूदित्यादिकामना च
उत्तरोत्तरकालसम्बन्धविशिष्टदुःखात्यन्ताभावविषयिण्ये-
व, नित्यत्वेऽपि तस्य प्रागभाववत् साध्यत्वमक्ष-

तत्त्वज्ञानेन निर्वाहः साध्यः तत्साध्यत्वं तत्प्रयोज्योत्तर-
कालसम्बन्धकत्वम् इति यावत् ।

दुपयति तदयुक्तमिति । अनागतस्यैवेति । ज-
निष्यमाणस्येत्यर्थः । प्रागभावप्रतियोगित्वादिति ।
अन्यथा तादृशप्रागभावस्य नित्यत्वेनात्यन्ताभावत्वाप-
त्तिः निःप्रतियोगिकत्वेन चाभावत्वानुपपत्तिश्च स्यादिति
भावः । नन्वेवं तर्हि दुःखं मे माभूदिति कामनाया नि-
र्विषयतया प्रेक्षावतां प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिर्नोत्पद्येतेत्यत
आह दुःखं मे माभूदिति । तस्येति । तस्यात्यन्ताभावस्य ।
अत्रेदं विचार्यते । ननु गगनादाविव सदातनात्यन्ता-

तमेव । दुःखप्रागभावाभावविशिष्टदुःखात्यन्ताभावो
मोक्षः सुषुप्त्यादिदशायां विशेषणाभावात् नातिप्रस-

भावेऽपि कालसम्बन्धस्य स्वत एव सम्भवात् न तत्र
पुरुषव्यापारोपयोग इति कुतस्तस्य क्षेमसाध्यत्वम् ? प्रा-
गभावस्य तु प्रतियोगिनाशयतया प्रतियोग्युत्पत्तेस्तत्र
कालसम्बन्धाभावप्रयोजकत्वेन प्रतियोग्युत्पत्तिविरोधि-
व्यापारस्य च तत्र कालसम्बन्धप्रयोजकत्वं निरपवा-
दमेवेति चेन्न अत्यन्ताभावे सामान्यतः कालसम्बन्धि-
त्वस्य स्वत एव सम्भवेऽपि अधिकरणविशेषावच्छेद्य-
कालसम्बन्धित्वे पुरुषव्यापारोपयोगस्यावश्यकत्वात् । न
चेदमप्रामाणिकम् यथा घटाभावादौ तत्तद्भूतलावच्छे-
द्यकालसम्बन्धित्वस्य तत्तद्भूतलनिरूपितदैशिकसत्त्वप्र-
योजकघटानयनविरोधिव्यापारप्रयोज्यत्वम् तादृशकाल-
सम्बन्धाभावस्य च घटानयनप्रयोज्यत्वम् तद्वदिहापि
दुःखं मे मा भूदिति कामनाया दुःखात्यन्ताभावे तत्तत्स्वा-
त्मावच्छेद्यकालसम्बन्धस्यैव विषयत्वेन दुःखोत्पत्तिवि-
रोधिव्यापारप्रयोज्यत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथा सर्वदैव
भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्ग इति ॥ ननु तथापि
आत्यन्तिकं दुःखं मे मा भूदिति मोक्षविषयककामनायाः
को विषयः इत्यत्राह दुःखप्रागभावाभावविशिष्टेति ।
सुषुप्तिकाले तु दुःखप्रागभावसत्त्वाद्विशेषणाभावाद्विशि-
ष्टविरहेण नातिप्रसङ्ग इत्याह सुषुप्तीति । ननु—

अक्ले चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

ङ्ग इति तु सुवचनम् । अथ यथा दूरस्थसरोऽवगाहना-
दिसाध्यस्य तदुपायपूर्वकत्वादिविशेषणविशिष्टस-
न्तापशान्त्यादिरूपफलस्य अनायाससिद्धवृत्त्यादितो
निर्वाहेऽपि विशेष्यसन्तापशान्त्यादिरूपफलस्य वृ-
ष्ट्यादितो निर्वाहप्रतिसन्धाने दूरस्थसरोऽवगाहनदौ
तज्जन्यश्रमे बलबद्धेषान्न प्रवृत्तिः, तथा दुःखनिवृ-
त्तिमात्रफलस्य लघूपायतो निर्वाहप्रतिसन्धानेनात्य-
न्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षार्थितयाऽपि बहुतरश्रमानु-
विद्धयोगाभ्यासादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न । यथा

इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत् ।

इति न्यायेन यत्र विशेष्यस्य लघूपायसाध्यत्वं विशि-
ष्टस्य च गुरुपायसाध्यत्वं तत्र बह्वायासरूपोपाये द्वेषोदये-
नालपायाससाध्ये विशेष्ये एव प्रवृत्तिदर्शनात् बह्वायास-
साध्यात्यन्तिकत्वविशिष्टदुःखनिवृत्तिरूपे मोक्षे कथं प्रवृ-
त्तिरिति आशयेन दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकमाक्षिपति अथेति ।
तदुपायेति । सरोवगाहनरूपो य उपायः स पूर्वो यस्य तत्
सरोवगाहनपूर्वकम् तस्य भाव इत्यर्थः । यत्र विशेषणस्या-
नुपादेयतया तद्वतो विशिष्टस्यापि नोत्कटेच्छाविषयता
तत्रैव तत्प्रयोजके बह्वायाससाध्ये उपाये न प्रवृत्तिः यत्र
तु उपादेयविशेषणाविशिष्टस्योत्कटेच्छाविषयता तत्र
तद्विशिष्टसम्पादकबह्वायासेऽपि प्रवृत्तिर्भवत्येवेति नि-
दर्शनप्रदर्शनपूर्वकं समाधत्ते यथेत्यादि । दुःखासम्भि-

सुखमात्रस्य लघूपायत्वप्रतिसन्धानेऽपि दुःखासम्भि-
न्नसुखरूपस्वर्गाथितया बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागा-
दावपि प्रवर्तन्ते दुःखासम्भिन्नत्वरूपविशेषणपुरस्का-
रेण उत्कटरागसम्भवात् बहुवित्तव्ययायासादौ उ-
त्कटद्वेषानुदयात् तथाऽऽत्यन्तिकत्वरूपविशेषणपुरस्का-
रेण उत्कटरागस्यानुभविकतया तद्विशिष्टफलाथितया
बहुतरश्रमाऽनुविद्धेऽपि मोक्षोपाये प्रवृत्तिसम्भवात् ।
उपादेयतानवच्छेदकसरोऽवगाहनपूर्वकत्वादिविशेषण-
विशिष्टसन्तापशान्त्यादिफले रागौत्कथ्यविरहात् उक्त-
स्थले सरोऽवगाहनादौ प्रवृत्तेरयोगात् ।

सत्त्वरूपविशेषणेति । उपादेयदुःखासम्भिन्नत्वाविशेष-
णविशिष्टस्य सुखस्योत्कटरागविषयत्वेन यथा बहुवित्त-
व्ययायासादौ नोत्कटद्वेषः तथोपादेयाऽऽत्यन्तिकत्वरूप-
विशेषणविशिष्टस्य दुःखनिवृत्तिरूपमोक्षस्योत्कटरागवत्त्वे-
न बहुतरश्रमसाध्ये मोक्षोपायभूते योगाभ्यासादावुत्क-
टद्वेषासम्भवात् प्रवृत्तिरक्षतेति भावः । उपादेयतेति ।
उपादेयता-इच्छाया अविषयीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियो-
गिता । दूरस्थतयोपादेयतानवच्छेदकीभूतसरोवगाहन-
पूर्वकत्वविशेषणविशिष्टसन्तापशान्तिफलके उत्कटरा-
गाभावेनोक्तस्थले सरोवगाहनादौ प्रवृत्तेरसम्भवात् दृष्टा-
न्तवैषम्यमिति भावः ।

केचित्तु दुःखध्वंसस्य कारणान्तरादेव सम्भवेन
न तस्य तत्त्वज्ञानजन्यत्वमिसालोच्य दुःखबीजदु-
रितनाशस्यैवात्यन्तिकस्य मोक्षरूपतां स्वीकुर्वन्ति ।
तस्यात्यन्तिकत्वं स्वसमानाधिकरणदुरितासमान-
कालीनत्वमेव । भोगजन्ये प्रायश्चित्तजन्ये च
दुरितनाशेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेषणोपादानम् ।
न च तच्छरीरारम्भककर्मणां तत्त्वज्ञाने जातेऽपि
भोगादेव क्षयः अत एव तत्त्वज्ञानिनोऽपि नार-
दादयः सुखोपाये प्रवर्तन्ते दुःखोपाये च नि-
वर्तन्ते, तथा च तत्त्वज्ञानजन्यदुरितनिवृत्तेस्तादृशदुरि-
तसमानकालीनतया नोक्तरूपात्यन्तिकत्वं निर्वह-

तत्त्वज्ञानजन्य एव मोक्ष इति केषाञ्चिन्मतमाह
केचित्त्विति । कारणान्तरादेव स्वोत्तरोत्पन्नस्वस-
मानाधिकरणविशेषगुणादेव । तन्मतेऽऽत्यन्तिकत्वं
निर्वक्ति तस्येति । शङ्कते न चेति । तत्तच्छरीरार-
म्भककर्मणां स्वभोगनिर्वाहार्थं तत्तच्छरीरप्रयोजकानां
तत्तच्छरीरावच्छेद्यभोगोपधायकानां वा कर्मणामित्य-
र्थः । अत एव तादृशकर्मणां भोगनाशत्वादेव । सु-
खोपाये इत्यादि । अन्यथा तादृशप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां क-
ल्पयोः सुखदुःखयोरनुपपत्तेः, अदृष्टरूपकारणविरहा-
दिति भावः । तथा च तत्त्वज्ञानजन्यदुरितनिवृत्तेरपि स्व-

तीति वाच्यम् । जातेऽपि तत्त्वज्ञाने भोगादेव प्रारब्ध-
 शरीरकर्मसु क्षीणेष्वेव तत्त्वज्ञानान्तरादितरदुरितना-
 शोपगमात् तस्यैवात्यन्तिकत्वेन मोक्षरूपत्वात् । न च
 तादृशकर्मसु विद्यमानेष्वेव तत्त्वज्ञानरूपनाशकबलात्
 कथं नेतरकर्मक्षय इति वाच्यम् । चरमतत्त्वज्ञान एव
 दुरितनाशकतावच्छेदकजातिविशेषोपगमात् । न च
 तत्त्वज्ञानादशेषदुरितनाशोऽर्थवशादेव तस्य स्वसमा-
 नाधिकरणदुरितासमानकालीनत्वरूपात्यन्तिकत्वनिर्वाह
 इति पुरुषान्तरीयदुरितासमानकालीनदुरितध्वंसत्वव-

समानाधिकरणेतरदुरितसमानकालीनतयोक्तरूपात्यन्ति-
 कत्वविरहान्नात्यन्तिकदुरितनिवृत्तिरूपमोक्ष इति भावः ।
 समाधत्ते जातेपीति । प्रारब्धशरीरकर्मक्षयान्ते तत्त्वज्ञा-
 नान्तरादितरसकलदुरितनिवृत्तेरेव मोक्षरूपत्वान्नात्य-
 न्तिकत्वानिर्वाह इति भावः । चरमतत्त्वज्ञान एवेति । तथा
 चाहृष्टनाशत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयतत्त्वज्ञानत्वेन का-
 र्यकारणभावाच्च प्रारब्धकर्मदशायां चरमतत्त्वज्ञानं वि-
 नेतरकर्मक्षय इति भावः । स्यादेतत् यथा पुरुषान्तरी-
 यदुरितासमानकालीनदुरितनिवृत्तेर्न मुक्तित्वं तथा त-
 त्वज्ञानादशेषदुरितनाशेनार्थतस्तस्य स्वसमानाधिक-
 रणदुरितासमानकालीनरूपात्यन्तिकत्वनिर्वाहेऽपि नो-
 क्तरूपमुक्तित्वस्य तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वम् एवं
 गोवधादिजन्यतावच्छेदकजातिभिः सङ्करात् तत्त्वज्ञान-

निरुक्तं मुक्तित्वमपि न तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छे-
दकम्, तत्त्वज्ञाननाशयतावच्छेदकतया च न दुरिते-
षु जातिविशेषकल्पनसम्भवः गोवधादिजन्यताव-
च्छेदकजातिभिः सङ्करप्रसङ्गात्, अविशेषितदुरित-
नाशत्वेऽपि न तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवः भो-
गजन्यादिदुरितनाशे व्यभिचारादिति कथं तादृश्या-
मपि मुक्तौ तत्त्वज्ञानस्य हेतुतेति वाच्यम् । भोगादि-
घटितसामग्रीमन्तरेणैव तत्त्वज्ञानेन दुरितनाशात् तत्र
तद्धेतुताया आवश्यकत्वे अगत्याऽऽत्यन्तिकत्वविशि-
ष्टस्यैव तद्धर्मस्य तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वसिद्धेः ।
पुरुषान्तरीयदुरितासमानकालीनत्वविशिष्टस्य दुरितना-
नाशयतावच्छेदिका दुरितनाशनिष्ठात्यन्तिकत्वादिवि-
शेषिता जातिरपि कल्पयितुमशक्या अविशेषितदुरि-
तनाशत्वमपि भोगादिजन्यदुरितनाशे व्यभिचारात् त-
त्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकं नैव सम्भवतीति कथमुक्तरूप-
मुक्तौ तत्त्वज्ञानस्य कारणतेत्यभिप्रायेणाशङ्कते नचेति ।
सङ्करप्रसङ्गादिति । प्रायश्चित्तनाशये गोवधजन्यादृष्टे त-
त्त्वज्ञाननाशयतावच्छेदकजातेरसत्त्वेन तत्त्वज्ञाननाशये ब्र-
ह्मवधजन्यादृष्टे गोवधजन्यतावच्छेदकजातेरसत्त्वेन प-
रस्परव्यभिचाररूपोऽत्र सङ्करो विवक्षित इति ध्येयम् ।
अगत्या प्रकाशन्तरेण व्यभिचारवारणासम्भवेन, तथाच
चरमतत्त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरजायमानस्वसमानाधिकरण-

शस्य जन्यतावच्छेदकत्वे मानाभाव एव बाधकः ।
 अथ दुरितनाशेऽपि तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमप्रामाणिकं
 भोगादेव सर्वत्रादृष्टनाशोपगमात् अन्यथा “माभुक्तं क्षी-
 यते कर्म” इत्यादिवचनविरोधः स्यात् । न च तत्त्वज्ञानेन
 कर्मणोऽविनाशे तत्त्वज्ञानिनामात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः
 कथं स्यादिति वाच्यम् । प्राचीनकर्मणां भोगादेव
 क्षयेण वासनाविरहेण निषिद्धाचरणादिनाऽदृष्टान्तरा-
 जननात् दुःखानुत्पादेन कतिपयकालोत्तरं आत्यन्ति-
 कदुःखविगमसम्भवात् । अत एव तत्त्वज्ञानेन कर्मणा-
 मविनाशे दुःखस्याऽऽवश्यकतया तत्त्वज्ञानोपाये प्र-
 वृत्त्यनुपपत्तिरित्यपि समाहितम् । न च ।

दुरितासमानकालीनदुःखनिवृत्तौ तादृशतत्त्वज्ञानस्य
 कारणत्वान्नोक्तसङ्करव्यभिचाराविति भावः । आत्य-
 न्तिकत्वीविशिष्टस्यैवेति । अर्थसमाजग्रस्तस्यापीति भा-
 वः । स्यादेवमपि यदि दुरितनाशे तत्त्वज्ञानस्य कारण-
 ता स्यात्तदेव नेति युक्त्या शङ्कते अथेति । तत्त्वज्ञानिनां
 पापरूपकारणसत्त्वाद्दुःखरूपकार्यस्यावार्थत्वात्कथं तेषां
 मुक्तिः स्यादिति “कथं स्यादित्यादि” ग्रन्थशङ्कातात्पर्य-
 म् । कतिपयकालोत्तरमिति । कालस्येयत्तया परिमातु-
 मशक्यत्वेन प्राचीनकर्मोपभोगार्थं यो यः काल आव-
 श्यकस्तदनन्तरमित्यर्थः । अत एवेति । तत्त्वज्ञानस्य वा-

भिद्यते हृदयग्रन्थिशिष्ठ्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परापरे ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

इति बहुतरवाक्यबोधितं तत्त्वज्ञानस्य कर्म-

सनानाशद्वाराऽदृष्टानुत्पादेन मुक्तावुपयोगितायाः सत्त्वे-
नैवेत्यर्थः । अस्य समाहितमित्यन्वान्वयः । तत्त्वज्ञानस्य
साक्षात्कर्मनाशकतामाशङ्कते न चेति । तस्मिन् ब्रह्माणि
दृष्टे साक्षात्कृते अस्य परमात्मसाक्षात्कारिणः हृदय-
ग्रन्थिः आत्मशरीरयोरभेदसंस्कारः भिद्यते विनश्यति ।
ईश्वरसाक्षात्कारे जाते तत्सामग्रीनियतसामग्रीजन्यतया
जीवात्मसाक्षात्कारो भवत्येवातस्तद्विपरीतगोचरात्मश-
रीराद्यभेदसंस्कारो नश्यतीति हृदयम् । सर्वसंशया-
शिष्ठ्यन्ते इति । ईश्वरसाक्षात्कारे सति योगज-
धर्मबलेन दोषविरहात् निखिलपदार्थानां यथार्थ एव
साक्षात्कारो जायते ततः संशयो भवितुं नैवार्हति त-
स्यैककोटौ भ्रमत्वनियमात् इति भावः । कर्माणि सञ्चि-
तादृष्टानि क्षीयन्ते नश्यन्तीत्यर्थः । नाशकान्तरविरहेण
परमात्मसाक्षात्कारेणैवादृष्टनाश इति । एतन्नयं कर्मकर्तृ-
प्रत्ययान्तम् आयुः परं क्षीयते इतिवत् । यथाग्नेरिन्धन-
संयोगे कायव्यूहान्तरद्वारा परम्परया तन्नाशे भस्मनि च
कारणता तथा तत्त्वज्ञानस्यापि परम्परयैव कर्मनाशक-

नाशकत्वं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम् । माभुक्त-
 मित्यादिवचनविरोधानुरोधेन तत्त्वज्ञानं कायव्यू-
 हसम्पादनद्वारा झटिति सकलकर्मभोगं निर्वाह्य तानि
 नाशयतीत्यत्रैव ज्ञानस्य कर्मनाशकताबोधकवाक्यानां
 तात्पर्योपगमात् । यथाग्नेरिन्धननाशे भस्मानि च पर-
 म्परयैव हेतुता तथा ज्ञानस्यापि कर्मविनाश इत्ये-
 तदसूचनायैव ज्ञानस्याशित्वेन निरूपणम् । न च
 माभुक्तमित्यादिवाक्ये कर्मपदं लक्षणयैवादृष्टार्थकमुप-
 गन्तव्यम् तस्य क्रियायामेव शक्तेरिति लक्षणाया आ-
 वश्यकत्वे ज्ञानाद्यनाश्यादृष्ट एव सास्तु तत एव वि-
 रोधभङ्गे क्रियार्थं तत्त्वज्ञानिनां सकलकर्मभोगकल्पन-
 मिति वाच्यम् । अदृष्टेऽपि कर्मपदस्यानादिप्रयोगप्र-

तेत्यभिप्रायेण समाधत्ते माभुक्तमित्यादिना । तत्त्वज्ञानं
 परम्परया कर्मनाशकमित्यादितात्पर्यं न केवलमस्म-
 दादीनां किन्तु अग्निपदेन सूचितम् इत्याह यथा-
 ऽग्नेरिति । परम्परयैव हेतुतेति । अग्निना इन्धनारम्भ
 कावयवेष्वभिघातः ततस्तेषु क्रिया तत आरम्भकसंयोग-
 नाशस्ततोऽवयविरूपेन्धननाश इत्यादिपरम्परयेत्यर्थः ।
 अग्नित्वेन निरूपणम् तत्सदृशत्वेन कथनम् । ननु अदृष्टे
 कर्मपदस्याशक्तत्वाल्लक्षणाया तद्वोधस्वीकारापेक्षया वि-
 शिष्टादृष्ट एव साङ्गीक्रियतामित्याशयेनाक्षिपति न चेति ।

बाह्यदर्शनात्तत्र सामान्यरूपेण लक्षणायाः शक्तितु-
ल्यत्वात् कल्पनालाघवानुरोधेन विशेषरूपेण स्वार-
सिकलक्षणाया अयुक्तत्वात् । नचैतन्मते कर्मणां भोग-
स्याऽऽवश्यकतया अभुक्तकर्माप्रसिद्ध्या तादृशवाक्यस्य
यथाश्रुतार्थपरता न सम्भवतीति वाच्यम् । अतीतत्वस्य
क्तप्रत्ययेन विवक्षणात् तत्क्षयापेक्षया अतीतो यो भो-
गस्तदनुपहितकर्माणि तत्क्षयप्रतियोगित्वानपेक्षरूपयथा-

लक्षणाया निरूढलक्षणायाः । स्वारसिकलक्षणाया इति ।
आधुनिकलक्षणाया इत्यर्थः । अयुक्तत्वात् असङ्गतत्वात्
अन्यथा बहूनां विधिनिषेधवाक्यानां एकार्थत्वम्-बहु-
कालावच्छिन्नस्वर्गादिवोधकानां वाक्यानामल्पकालाव-
च्छिन्नस्वर्गादिवोधकत्वं स्यादिति भावः । एतन्मते भो-
गस्य कर्मनाशकतामते । तादृशवाक्यस्य माभुक्तमित्या-
दिवाक्यस्य । यथाश्रुतार्थपरता भोगेनैव साक्षात्कर्मणां
नाशकताऽनुपभुक्तकर्मस्थलेऽप्रसिद्धेत्यर्थः । तत्क्षयापेक्ष-
येत्यादि । भोगप्रयोज्यो यो वर्तमानः कर्मक्षयः तदपेक्ष-
येति भावः । तादृशभोगानुपहितत्वं तादृशभोगजन-
कत्वे सति अव्यवहितपूर्वत्वं यत् तच्छून्यत्वम् । तच्च
भुज्यमानभोग्यमाणकर्मस्वपि, तेषु वर्तमानक्षयप्रतियो-
गित्वं नास्तीति भावः । इदमत्र विचार्यते । तत्क्ष-
येत्यत्र तत्पदेन किं बोध्यते ? वर्तमानोऽर्थ इति चेत् त-
त्तादृशश्रुत्यात्मकप्रयोगाधिकरणसमयवृत्तित्वं सामान्य-

तः प्रयोगाधिकरणसमयवृत्तित्वं वा ? आद्ये तादृशश्रुति-
 प्रयोगोत्तरकाले तत्त्वज्ञानेन कर्मणां नाशेऽपि तादृशप्रयो-
 गाधिकरणकालीनक्षयप्रतियोगित्वाभावसत्त्वेन तादृशा-
 र्थाबाधात् विवक्षितार्थासिद्धेः । द्वितीये तु सामान्यतः
 प्रयोगाधिकरणत्वस्यैव कालमात्रे सत्त्वेन तद्वात्तक्षया-
 पेक्षया अतीतभोगोपहितत्वस्यैव सकलकर्मवृत्तितया तत्र
 तदनुपहितत्वाप्रसिद्धेः । नच तत्क्षयापेक्षया अतीतभो-
 गानुपहितत्वं क्षयविशिष्टान्यत्वम् वैशिष्ट्यञ्च स्वाधि-
 करणकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिभोगोपहितत्वसम्बन्धे-
 नेति वाच्यम् । सर्वेषां कर्मणां प्रत्येकं स्वोत्तरकालीन-
 क्षयापेक्षयाऽतीतभोगोपहितत्वस्यैव सत्त्वेन क्षयविशिष्ट-
 तया तदसम्भवात् इति चेदत्र नव्याः । स्वनिरूपकक्षय-
 प्रयोजकभोगोपहितत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभाववत्त्वमे-
 वातीतभोगानुपहितत्वम् । स्वपदं क्षयप्रतियोगित्वपरम् ।
 स्वाभाववत्त्वं च स्वनिरूपकक्षयप्रयोजकभोगानुपहितत्व-
 स्वरूपोभयसम्बन्धेन । एवञ्च भोगं प्रति तत्त्वज्ञानादिना
 कर्मणां नाशस्वीकारे तत्प्रतियोगित्वस्य तादृशभोगोप-
 पहितत्वसम्बन्धाप्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धेन तादृशप्रति-
 योगित्वाभावस्य केवलान्वयितया तादृशभावस्वरूपो-
 भयसम्बन्धेन तत्प्रतियोगित्वस्य तादृशकर्मणि सत्त्वा-
 त् बाधापत्तेरिति । कल्पकोटिशतैरपीत्यनेनाभुक्त-
 कर्मणः कालमात्रप्रयोज्यनाशप्रतियोगित्वनिषेध एव
 प्राप्यते कारणसामान्यप्रयोज्यनाशप्रतियोगित्वनिषेधे
 केरपीत्येव वक्तव्यं स्यादित्यभिप्रायेण समाधत्ते

श्रुतार्थेऽप्रसिद्ध्यनवकाशात् । यद्यपि भोगोऽनुभववि-
शेषः तद्विषयत्वरूपं भुक्तत्वं न कुत्राप्यदृष्टे, तथापि
भोगविषयफलोपधानमेव भोगकर्मत्वं प्रकृते विवक्षितम् ।
सुखं भुज्यते इतिवत्पुण्यं भुज्यते इत्यादिप्रयोगदर्श-
नात् तादृशार्थस्यापि स्वरससिद्धत्वादिति चेन्न । क-
ल्पकोटिशतैरपि इत्यन्तेन यथा भावनाख्यसंस्कारः
कालवशादपि फलमनुत्पाद्य नश्यति तथा न कर्म इ-
त्येव लभ्यते तथा च ज्ञानादपि कर्मणो नाशे न कश्चि-
द्विरोधः अन्यथा प्रायश्चित्तादपि कर्मनाशेन तादृ-
शवचनविरोधपरीहारासम्भवात् प्रायश्चित्तस्य पापा-
नाशकत्वे तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च प्रायश्चित्तस्या-
पि कायव्यूहाधीनझटितिभोगसम्पादनद्वारा पापनाश-
कत्वमिति तत्र प्रवृत्तिरूपपद्यत एवेति वाच्यम् ।
दुःखव्यक्तीनां साम्ये झटितिभोगविलम्बभोगयोरवि-
शेषेण प्रायश्चित्तानर्थक्यात् । एवञ्चावश्यमेव भोक्त-

कल्पकोटिशतैरपीत्यादि । तादृशार्थकरणे दोषमाहा-
न्यथेति । अन्यथा कारणान्तरादपि नाशयतानिषेधे इत्य-
र्थः । प्रायश्चित्तानर्थक्यादिति । इदमत्र तात्पर्यम्—महा-
पातकादिजन्यनरकरूपयावद्दुःखभोगव्यक्तीनामेकका-
लीनोत्पत्तये यदि प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्, तच्च गोमयभक्ष-

व्यमित्यस्याविरोधाय ज्ञानिनामपि सकलकर्मभो-
 गोपगम इत्यपि न युक्तम् कृतप्रायश्चित्तानां कर्म-
 णां भोगाभावात्तत्र कर्मपदस्य वेदबोधितनाशका
 नाशकर्मपरताया आवश्यकत्वात् । तत्त्वज्ञानरूप-
 नाशकस्यापि वेदबोधिततया तेन भोगं विनैव कर्म-
 नाशे क्षतिविरहात् । तत्त्वज्ञानस्य साक्षाददृष्टनाशकत्वे
 क्वचिद्भोगः क्वचिच्च तत्त्वज्ञानम् इत्यननुगमेन व्यभि-
 चाराद्भोगस्यादृष्टनाशकारणता न सम्भवतीत्यपि ना-
 शङ्कुनीयम् । भोगोपाहितादृष्टनाशत्वस्य भोगजन्यता-
 वच्छेदकतया व्यभिचारानवकाशात्, अन्यथा तत्रापि
 प्रायश्चित्तक्रीर्तनादिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारात् ।
 अथ दुरितनाशस्य सुखदुःखाभावभिन्नतया तद्रूपस्य
 कथं स्वतः प्रयोजनत्वमिति चेन्न कथञ्चित् स्वतः

णादितो दिनयापनादिघटितद्वादशाह्यादिरूपम् तदा
 तत्र कस्यापि प्रवृत्त्यनुपपत्त्या प्रायश्चित्तविधेर्वैकल्या-
 पत्तिः । यतो न कश्चित् रङ्गप्राप्त्यर्थमर्णवे मज्जति ।
 ननु कल्पकोटीत्यादिना कर्ममात्रस्य भोगमात्रनाशयता-
 ऽलाभेऽपि अवश्यमेवेत्यादेः कर्ममात्रस्य भोगविषयत्व-
 विधायकत्वेनार्थतो भोगं विना कर्मणोऽनाशयत्वलाभा-
 द्विरोध इत्यत आह एवञ्चेति । प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानु-
 पपत्तौ चेत्यर्थः । वेदबोधितं नाशकत्वञ्च कर्मनाशकत्वेन

प्रयोजनत्वम्, किन्तु दुःखाभावाभिर्बाहकतया गौण-
प्रयोजनत्वमेव । अथैवं मिथ्याधीजन्यवासनाया अदृ-
ष्टद्वारा दुःखप्रयोजकतया तन्निवृत्तेरपि दुःखाभाव-
निर्बाहकतया पुरुषार्थत्वेन तस्या एव कुतो न मोक्ष-
रूपतोपेयत इति चेन्न । उत्पन्नतत्त्वज्ञानानां वासनानि-
वृत्तावपि यावत् प्रारब्धशरीराणां कर्मणां नोच्छेद-
स्तावदपवर्गनिभ्युपगमात् । तावदेवास्य चिरं यावन्न
विमोक्षः अथ सम्पत्स्यते कैवल्येनेति श्रुत्यापि प्रारब्ध-
कर्मविमोक्षपर्यन्तं ज्ञानिनः कैवल्यविलम्बबोधना-
दित्याहुः ।

वेदप्रतिपाद्यत्वम्, तच्च क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इत्यादिरू-
पम् । भोगस्य तु नाशकत्वेन वेदबोध्यत्वं नास्ति । तद्रू-
पस्य दुरितनाशरूपस्य । शङ्कते अथैवमिति । एवं गौणप्र-
योजनस्य मुक्तित्वे । तावदेवेति । अस्य उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ।
विमोक्षः कर्मनाशः चिरं विलम्बः कैवल्यप्रागभाव इत्यर्थः ।
अथ प्रारब्धकर्मनाशानन्तरमित्यर्थः । आहुरित्यस्वरस-
सूचनाय तद्बीजश्च गौणप्रयोजने मुक्तित्वस्यानुभवविरो-
धात् तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति न्यायसूत्रादिवि-
रोधाच्च तत्र तच्छब्देन दुःखस्यैव प्रक्रान्तत्वेन पराम-
र्शात् इति ।

एकदण्डिनो वेदान्तिनस्तु यदुपाध्यनवच्छिन्नस्य
ब्रह्मणो विशुद्धरूपता तादृश उपाधिविगम एव कैव-
ल्पम् । तादृशोपाधिरविद्यैवेति तन्निवृत्तिरेव तत् ।
दुःखस्यान्तःकरणविशेषबुद्धिधर्मतया तस्याश्च स्वजन-

वेदान्तिमतमुत्थापयति एकदण्डिन (१) इत्यादिना ।
ब्रह्मणोऽविशुद्धरूपता कामचारित्वाद्यभिमानरूपमालि-
न्यराहित्यम् । उपाधिरिति । वेदान्तिमते अविद्यापरि-
णामविशेषोऽन्तःकरणं तदवच्छिन्नात्मैव जीव इत्युच्यते
शुभ्रस्फटिकस्य जपाकुसुमसान्निध्येन लौहित्यमिव कर्तृ-
त्वादिधर्मरहितेऽप्यात्मनि अन्तःकरणसम्बन्धादेव कर्तृ-
त्वभोक्तृत्व(२)प्रतीतिः । तन्निवृत्तिरविद्याध्वंसः । तत्कै-
वल्यं स एव मोक्षः । तदुक्तम् ।

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः । इति ।
दुःखस्येति । एकदण्डिमतसिद्धमनोबुद्ध्यहङ्कार-
चित्ताख्यचतुर्विधान्तःकरणमध्ये निश्चयवृत्तिकबुद्ध्य-
न्तःकरणधर्मतया तन्मते दुःखादेर्मनोगतत्वात् नात्म-
गुणत्वम् आत्मनो निर्धर्मत्वात् “कामः सङ्कल्पो वि-
चिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरेतत् सर्वं मन

(१) शिखासूत्रयुक्तत्वायुक्तत्वाभ्यामेकदण्डिद्विद-
ण्डिमतयोर्भेद इति केचित् ।

(२) अत एवोपाधिशब्दो उप समीपवर्तिनि स्व-
धर्म लौहित्यादिकं आदधाति आरोपयतीति जपाकु-
सुमान्तःकरणादिकं बोधयति ।

काविद्यानाशनाशयतयाऽविद्यानिवृत्तेः स्वतःप्रयोजन-
त्वविरहेऽपि दुःखनिवृत्तिनिदानतया गौणप्रयोजनत्वं
दुरपवादमेव अविद्या च पदार्थान्तरमजन्यमपि विना-
शप्रतियोगि, तन्नाशकं च ब्रह्मसंवेदनम् । नचा-
विद्यारूपावरणसत्त्वे ब्रह्मसंवेदनमेव दुर्घटमिति वाच्य-
म् । ब्रह्मसंवेदनं हि ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः वृत्त्या-
ख्योऽन्तःकरणपरिणाम एव विषयावरणभूताविद्या-
निवृत्तिफलकः । तदुक्तम् ।

एवेति” श्रुतेः । नन्वविद्याया विद्येतरपदार्थत्वे घटादि-
निवृत्तिरपि मोक्षः स्यात् अत आह अविद्येति । सदसद्-
भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं विचित्रप्रपञ्चभासकमवि-
द्याभिधं पदार्थान्तरं प्रपञ्चभानान्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनी-
यमित्यर्थः । तदिति । तमोनाशक आलोक इव अविद्या-
नाशकं ब्रह्मसंवेदनमिति भावः । ब्रह्मस्फूर्तिरेव ब्रह्मसंवे-
दनमित्याशयेनाशङ्कते न चेति । ब्रह्मसंवेदनं हीति ।
तथा चाविद्यायाः स्फूर्तिप्रतिबन्धकत्वम् नत्वन्तःकरण-
वृत्तिप्रतिबन्धकत्वमिति भावः । बुद्धिवृत्तीत्यादि । बु-
द्धिरन्तःकरणविशेषः तस्य वृत्तिर्विषयाकारः परिणा-
मः । चिदाभासः प्रतिबिम्बितचैतन्यम् । द्वावपीमौ
घटं व्याप्नुतः सम्बन्धीतः । तत्र घटादावावरणीभूतम-
ज्ञानं घटो नास्तीत्याकारकं धियाऽन्तःकरणवृत्त्या न
इयेत् तत्तन्निष्ठाज्ञाननाशं प्रति तत्तद्विषयाकारान्तःक-

बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम् ।

तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात् तु घटः स्फुरेत् ॥

एवञ्चाविद्याया अन्तःकरणवृत्तौ न विरोधिता
अपि तु विषयस्फूर्तावेव । स्फूर्तिश्च प्रकटता सा
च भट्टानामिव पदार्थान्तरमेवेति । नच ब्रह्मणो-
ऽन्तःकरणवृत्तिविषयत्वे ब्रह्मणः स्वप्रकाशचैतन्यरूप-
तासिद्धान्तीवरोधः स्वेनैव प्रकाशोऽवगाहनं यस्येति
व्युत्पत्त्या स्वमात्रविषयस्यैव स्वप्रकाशशब्दार्थत्वादिति
वाच्यम् । यस्य स्वत एव स्फूर्तिस्तस्यैव स्वप्रका-

रणवृत्तेः कारणत्वात् । आभासात् प्रतिबिम्बितचित्स-
म्बन्धात् स्फुरेत् आवरणाभावेन स्वाकारावच्छिन्न-
चिदभेदेन प्रकाशेतेत्यर्थः । तथाचैतन्मते चितेर्नित्य-
त्वेऽपि तत्स्फूर्तेशावरणनाशप्रयोज्यतया तन्नाशे घटः
स्फुरतीति तदनाशे च घटो न स्फुरतीत्यादिव्यवहारो-
पपत्तिरिति तात्पर्यम् । पदार्थान्तरमेवेति । अन्यथा विष-
ये चित्सम्बन्धस्य स्फूर्तिपदार्थतया तस्य चित्स्वरूपत्वे
चितो नित्यत्वेन सदैव स्फूर्तिः स्यात् विषयस्वरूपत्वे च
विषयकाले सदा स्फूर्त्यापत्तिर्दुर्वासा स्यात् इत्यर्थः ।
अन्तःकरणवृत्तिविषयत्वे अन्तःकरणवृत्तिनिरूपकवि-
षयत्वे । स्वेनेत्यत्र तृतीयार्थो निरूपकत्वम् अवगाहनञ्च
विषयत्वम् यस्येति षष्ठ्यर्थः कर्मत्वम् तथाच स्वमात्र-
निरूपकं ब्रह्मनिष्ठं विषयत्वमिति व्युत्पत्त्या स्वमात्रवि-

शत्वात् । जडात्मकस्य प्रपञ्चस्य स्फूर्तिर्न स्वत एव
किन्तु फलात् । वृत्तिव्याप्यविषये चित्प्रतिबिम्ब एव
पारिभाषिकं फलम् । तदुक्तम् ।

मोहातीतो विशुद्धो मुनिभिरभिहितो मोहसंक्रान्तमूर्तिः
साक्षी स्वान्ते तदुत्थे प्रतिफलितवपुर्गीयतेऽसौ प्रमाता ॥

वृत्त्यारूढः प्रमाणं फलमपि विषणावृत्तिसंव्याप्तचैत्यो-
पाधिर्मोहोत्थशब्दप्रमुखविषयगः स्यात्प्रमेयः परात्मा ॥

पयत्वस्य प्रकाशशब्दार्थत्वादिति भावः । स्वप्रकाश-
शब्दस्य स्वस्मात् प्रकाशो विषयत्वं यस्येति व्युत्पत्त्या
स्वमात्रप्रयोज्यविषयताकार्थत्वात् नानुपपत्तिरित्याश-
येन समाधत्ते यस्येति । द्रव्यचाक्षुषं प्रति संयोगेना-
लोकस्य हेतुत्वेऽपि आलोकस्यालोकादेव चाक्षुषज्ञान-
वत् ब्रह्मणः स्फूर्तिर्ब्रह्मण एव भवतीति भावः । घटादीनां
तु न स्वप्रकाशत्वमित्याह जडात्मकेति । वृत्तिव्याप्य-
विषयेऽन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नविषये ॥ चित्प्रतिबिम्ब
एव प्रतिबिम्बितचैतन्यमेवेत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह तदु-
क्तमिति । शारीरकाचार्येणेति शेषः । मोहातीत इति ।
सर्वत्र परात्मेति विशेष्यम् । मोहेनाविद्ययाऽतीतः शून्यः
सन् परात्मा विशुद्धोऽभिहितः ब्रह्मेति कथितः । मोहे-
ऽज्ञाने संक्रान्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तादृशस्सन् सा-
क्षी सर्वप्रपञ्चभासक ईश्वरः । तदुत्थे मोहोत्थे स्वान्ते-
ऽन्तःकरणे प्रतिफलितवपुः संक्रान्तस्वरूपः अन्तःकरणा-
वच्छिन्न इति यावत् एवम्भूतः परात्मा प्रमातेति गीयते ।

इति । ब्रह्मणश्च स्फूर्तिः स्वत एव न तु चिदाभा-
सात् चैतन्यवस्तुनि चैतन्यप्रतिबिम्बासम्भवात् । ए-
तेन ब्रह्मसंवेदनं ब्रह्मज्ञानम् एवं च स्वविषयज्ञानरूपं
ब्रह्मैव तथेति नित्यतया संसारदशायामपि तत्सत्त्वेना-
विद्यानिवृत्तिप्रसङ्ग इति परास्तम् । अन्तःकरणवृत्ति-
रूपब्रह्मसंवेदनस्यैवाविद्यानिवर्तकतया ब्रह्माकारवृत्तेः
संसारदशायामसत्त्वेनाविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गाप्रसक्तेः ॥

त्रिदण्डिनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मनो
लयो मोक्षः । परमात्मजीवात्मनोरभेदेऽपि उपाधिविशे-
शविशिष्टस्यात्मनो जीवतया तस्यैवोपाधिकः परमात्म-

स एव च जीवः वृत्त्याऽन्तःकरणपरिणामेन रूढः अवच्छि-
न्नश्चेत् प्रमाणं गीयते । धिषणावृत्तिसंव्याप्ते बुद्धिवृत्ति-
परिच्छिन्नविषये चैत्योपाधिः चित्प्रतिबिम्बं यस्य स
तादृशविषयावच्छिन्न इति यावत् फलं प्रसितिरिति ।
वृत्तिं विनाऽज्ञानजन्यघटादिशब्दपरिच्छिन्नस्तु प्रमेय इति
परात्मा गीयते इत्यर्थः । प्रतिबिम्बासम्भवात् वस्तुनः
प्रतिबिम्बस्य भिन्नवस्तुन्येव संभवात् इति भावः । एतेन
ब्रह्मसंवेदनस्यान्तःकरणवृत्तित्वार्थकत्वेन ॥

त्रिदण्डिनस्त्विति । मायावशाद्ब्रह्मैव परिणमति
इति शाङ्करीयास्त्रिदण्डिनः । आनन्दमय आनन्दात्मक
इत्यर्थः । प्रचुरार्थे मयडित्यपि केचित् । तस्यैवेति ।

भेद इति भेदकोपाधिविरह एव जीवस्य परमात्मानि
यथा घटाकाशस्य घटविगम एव शुद्धाकाशस्य
लयः, लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्यैवात्मनो जीवभाव इति
लिङ्गशरीरनाश एव पर्यवसितो मोक्षः । लिङ्गशरीरं
च स्थूलशरीरबीजभूतमहदहङ्कारतन्मात्रारूपभूतसू-

जीवस्यैव पष्ठ्यर्थः प्रतियोगित्वम् । औपाधिकः लिङ्ग-
शरीररूपोपाधिवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पर-
मात्मभेदः परमात्मानि भेद इत्यर्थः । स्यादेतत् लि-
ङ्गशरीरविशिष्टात्मनो जीवत्वेऽपि तस्य नित्यत्वेन कुतो
लय इत्यत आह भेदकोपाधिविरह इति । उपाधिनाश एव
जीवस्य परमात्मानि घटापगमे तदाकाशस्य शुद्धाका-
श इव लय इत्यन्वयः । नन्वेतन्मते क उपाधिरविद्या
चेदेकदण्डिमताभेद इत्यत आह लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्ये-
ति । एतन्मते उपाधिर्वस्तुभूत एव अयं घट इत्यादिव्य-
वहारं प्रति अविद्यापरिणामस्य विषयस्यैव कारणत्वात् ।
पूर्वमते तु उपाधिर्न वास्तवोऽवास्तवत्वं च सर्वकाल-
वृत्त्यभावप्रतियोगित्वे सति तत्त्वेन प्रतीयमानत्वम् ।
तथाच तादृशव्यवहारं प्रति न विषयस्य कारणत्वं त-
स्यासत्त्वात् किन्तु तत्तदाकारानादिसंस्कारस्येति मत-
वैमत्यम् । स्थूलशरीरबीजभूतं स्थूलशरीराधिष्ठानका-
रणम् । न्यायमते आत्मैव शरीराधिष्ठानम् एतन्मते तु
लिङ्गशरीरावच्छिन्न आत्मेति विशेषः । महदिति । तन्मा-

स्मैकादशेन्द्रियसमुदायः । तद्विशिष्टस्यैवात्मनो दुःखा-
दिमत्तया विशेषणीभूतलिङ्गशरीरस्यैव नाशे दुःखा-
दिकं नोत्पत्तुमर्हति । विशेषणमत्रावच्छेदकत्वाख्य-
सम्बन्धविशेषवत् आश्रयान्तर्भूतं, तन्मात्रं वा आश्र-
यः सर्वथैव तस्य दुःखहेतुत्वात् । एवं च तद्विगमस्य
दुःखनिवृत्तिहेतुतया पुरुषार्थत्वमक्षतमेवेति । एवमपि

प्राख्या शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । भूतानि आकाशवा-
य्वग्निजलपृथिव्यः । सूक्ष्माणि एकादशेन्द्रियाणि श्रो-
त्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनांसि ।
नाशे इति । सुखदुःखादिकं प्रति लिङ्गदेहाविशिष्टस्य हे-
तुतया तन्नाशे दुःखादिकं शुद्धात्मनि नैवोत्पद्यते कर्ण-
शङ्कुलीविगमे शुद्धाकाशे श्रावणप्रत्यक्षमिवेत्यर्थः ।
(न्यायमते शरीरात्मनोर्विजातीयसंयोगवत् दुःखा-
दयुत्पत्तिप्रयोजकसूक्ष्मशरीरात्मनोरवच्छेदकताख्यः क-
श्चित्सम्बन्धविशेषो वेदान्तिमतेऽङ्गीक्रियते) तद्वत् तद्वि-
शिष्टमित्यर्थः । आश्रयान्तर्भूतं दुःखादेराश्रयैकदेशो
विशिष्टस्याधिकरणत्वे विशेषणमपि तादृशसम्बन्धाधि-
करणमिति भावः । ननु द्वयोरपि दुःखाश्रयत्वे “एतत्सर्वं
मन एवेति” श्रुतिविरोधो गौरवञ्च स्यादत आह तन्मात्रं
वेति । लिङ्गशरीरमात्रं वेत्यर्थः । सर्वथैवाश्रयत्वेनाश्र-
यान्तर्भूतत्वेन चेत्यर्थः । एवञ्च दुःखं प्रति लिङ्गशरी-
रस्य कारणत्वादेव, लिङ्गशरीररूपोपाधिविगमस्य दुःख-

मायाधीनस्य प्रपञ्चस्य मायानिवृत्त्यैव निवृत्तेर्माया-
निवृत्तेर्मोक्षदशायामावश्यकत्वम् । अविद्यैव माया-
त्वेनैतन्मते परिभाषितेति फलतो न विशेषः ।

ध्वंसहेतुतया पुरुषार्थत्वं पुरुषप्रवृत्त्युद्देश्यत्वमक्षतमे-
षत्यर्थः । मतद्वयेऽविशेषं दर्शयति एवमपीति ।
लिङ्गशरीरस्य दुःखनिवृत्तिहेतुत्वेऽपि । आवश्यकत्व-
मिति । तथा च ब्रह्मसंवेदनजन्यमायानिवृत्त्यैव प्रपञ्च-
निवृत्तिरिति भावः । एतेन सूक्ष्मशरीरानिवृत्त्या दुःख-
निवृत्तावपि तत्कारणमायासत्त्वाऽनिवृत्त्या कथं मोक्ष
इति परास्तम् ।

मानाभावात् प्रत्यक्षादिप्रमाणविरहादित्यर्थः । इ-
न्द्रियसन्निकर्षरूपकारणाभावाच्च प्रत्यक्षम् केनापि
चक्षुषाऽविषयीकृतत्वात् । नापि जगत् मायोपादानकं
मिथ्यात्वादैन्द्रजालिकघटादिवदित्यनुमानम् प्रमाणं
मिथ्यात्व(१)स्यैवासिद्धेः । न चै“कमेवाद्वितीयं नेह
नानास्ति किञ्चनेत्यादय” आगमा एवात्र प्रमाणम् तेषा-
मीश्वरस्य स्वसजातीयविजातीयराहित्यपरत्वात् । एवं

(१) ननु जगन्मिथ्या ब्रह्मातिरिक्तत्वादित्यनुमा-
नेन मिथ्यात्वसिद्धेः कथं नानुमानं प्रमाणमिति चेन्नाप्र-
योजकत्वादन्यथा जगत् सत् कालनिष्ठाभावाप्रतियो-
गित्वे सति ब्रह्मातिरिक्तत्वात् इत्यनुमानमृतत्वमेव किञ्च
बोधयेत् ।

अत्र न्यायविदः अविद्या न पदार्थान्तरम् मानाभा-
वात् किन्त्वदृष्टमेव तत्त्वज्ञानरूपविद्याविरोधितयाऽविद्ये-
त्युच्यते । अदृष्टव्यक्तीनां सादित्वेऽपि तत्प्रवाहस्याना-
दितया अविद्याया अनादिताप्रवादः तथा च तन्नितृ-
त्तिस्तदधीनदुःखनिवृत्तिर्वा मोक्ष इति निष्पत्त्युहमेव ।

यस्त्वाविद्यानिवृत्त्या बुद्ध्यादिनिवृत्तौ तद्धर्मस्य
दुःखस्य निवृत्तिरिति तदपि न युक्तिपथमारोहति बुद्धेः
सुखदुःखाद्याश्रयत्वे तस्या विनाशे मानाभावात् ।
न च दुःखाद्यन्तोच्छेदानुरोधात्तन्नाशोपगमः तत्सत्त्वे-
ऽप्यदृष्टोच्छेदादेव दुःखप्रवाहविच्छेदसम्भवात् । न चा-
श्रयनाशं विना अशेषादृष्टनाश एवानुपपन्नः आश्रय-
सत्त्वेऽपि समानाधिकरणतत्त्वज्ञानादेवाशेषादृष्टनाशसम्भ-
वात् । भवन्मतेऽप्यविद्यानाशे तद्धेतुताया आवश्यक-
त्वात् । पुनरदृष्टानुत्पत्तिश्च वासनादिविरहात् योगि-
नां बुद्ध्यादिसत्त्वेऽप्यदृष्टोत्पत्त्या भवन्मतेऽप्यदृष्टस्य वास-
नाहेतुकत्वात् ।

तर्ह्यविद्याशब्दस्य अनादिः प्रयोगो व्यर्थः स्यादत आह
किन्निवृत्तिरिति । विद्यायास्तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तौ दुरदृष्टस्य
प्रतिबन्धकत्वेन विद्याविरोधितार्थकतयाऽविद्यापदं व्या-
चष्टे विद्याविरोधितयेति ।

अथाविद्याया पदार्थान्तरत्वे चोद्दिशेषस्तदा
माभूत्तस्यास्तथात्वम् । अदृष्टं मिथ्याज्ञानाहिता
वासनैव वा भवत्वविद्या । तत्त्वज्ञानन्त्व-
दृष्टनाशे न साक्षाद्वेतुरापि तु बुद्धिनाश एव । बुद्धेर्ज्ञा-
नाद्याश्रयतया तत्त्वज्ञानस्याश्रयतारूपसाक्षात्सम्बन्ध-
स्य नाशकतावच्छेदकतया लाघवात् अदृष्टे सा-
मानाधिकरण्यरूपपरस्परासम्बन्धेनैव तत्त्वज्ञानसत्त्वा-
त् तस्य तन्नाशकत्वे नाशकतावच्छेदकप्रत्यासत्ति-

आश्रयविनाशेनाश्रितनाश इति मतेनाशङ्क्य समाधत्ते
यत्स्वित्यदिना । वासनाहेतुकत्वात् इति । तथा चाविद्या-
नाशं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमुपेत्य परस्परया दुःख-
निवृत्तिकल्पनामपेक्ष्य साक्षात्तत्त्वज्ञानस्य धर्माधर्मरूपा-
दृष्टनाशम्प्रति हेतुत्वकल्पनमुचितमिति भावः ।

शङ्कते अथेति । तथात्वं पदार्थान्तरत्वम् अविद्याया
माभूदित्यन्वयः । अदृष्टस्य विद्याविरोधित्वं कथमतः
कल्पान्तरमाह मिथ्याज्ञानेति । तदभाववति तत्प्रकारक-
त्वरूपमिथ्याज्ञानजन्यवासनाया विद्यया तद्वति तत्प्रका-
रकत्वरूपया विरोधः सुलभः अदृष्टस्य तु विद्यासत्त्वेपि
सत्त्वान्न विरोध इति भावः । न साक्षाद्वेतुरिति । न साक्षा-
त्सम्बन्धेन हेतुरित्यर्थः । तस्य तत्त्वज्ञानस्य, तन्नाशकत्वे-
ऽदृष्टनाशकत्वे । न चेति । प्रतियोगितासम्बन्धेनादृष्टना-
शत्वावच्छिन्नम्प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन कारणतायां गौरवादा-

गौरवात् । न च प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्त्या ज्ञान-
स्यादृष्टनाशकत्वोपगम एव गौरवात् नाशाधिकरण-
निष्ठसाक्षात्सम्बन्धेनैव तस्य तन्नाशं प्रति हेतुत्वमुपग-
न्तव्यमिति वाच्यम् तथासति नियामकाभावेनाति-
प्रसङ्गापातात् । एवं वासनानाशे तत्त्वज्ञानस्य पृथ-
क्कारणताकल्पनेनापि न्यायमते गौरवम् । तन्नाशा-
देवादृष्टनाशवत् वासनानाशोपपत्तेस्तत्त्वज्ञानस्य
पृथक्कारणतानुपगमात् । अदृष्टादिनाशे च बुद्धिवि-
नाशस्य कारणताया नाधिक्यम् आश्रयनाशस्या-
श्रितनाशं प्रति क्लृप्तकारणतैवोपपत्तेः तथा च
तज्जीवोपाधिविगमोऽपवर्ग इत्येतदेवोचितमिति चेन्न
बुद्धितत्त्वस्यानादित्वे विनाशानुपपत्तेः भावनाशे
जन्यत्वेन प्रतियोगिनो हेतुत्वात् । सादित्वे च बुद्धि-
धर्मादृष्टप्रवाहस्यापि सादितया प्रथममदृष्टवैचित्र्यं भो-
श्रयतासम्बन्धेनादृष्टनाशम्प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन कारणत्व एव
लाघवादिति भावः । नियामकाभावेनेति । कुत्रचिन्नाश-
प्रतियोगित्वं कुत्रचिन्नेत्यस्य प्रयोजकाभावेन सुखादावपि
तादृशनाशप्रतियोगित्वप्रसङ्गात् इत्यर्थः । भावनाश इति ।
प्रागभावे व्यभिचारनिरासाय भावपदम् । जन्यत्वेनेति ।
अन्यथाऽस्मन्मते गगनादौ त्वन्मते च ब्रह्मणि व्यभिचारः
स्यात् । सादित्वे च स्वसमानजातीयासमानकालीनप्राग-

गादिकार्यवैचित्र्यञ्च न स्यात् । नचादृष्टजनक-
कृतिवैचित्र्यम् प्रथमतः कृतिवैचित्र्यप्रयोजकस्यैव
दुर्लभत्वात् तस्माददृष्टसमवायिनो नित्यत्वमेव अनादि-
विचित्रादृष्टप्रवाहात् पुंसां भोगवैचित्र्यामीति ।

एतेन मूलप्रकृतिपरिणामविशेषो बुद्धिर्महदारूपः
तत्रैवादृष्टं कृत्यादिकञ्च । पुरुषास्तु कूटस्थचैतन्यरूपाः ।

भावप्रतियोगित्वे च । विलक्षणभोगजनकतावच्छेदका-
दृष्टत्ववत्त्वम् वैचित्र्यं । आश्रयाभावेनादृष्टस्याभावाद्भो-
गादिकार्यवैलक्षण्यं च न भवेदित्यर्थः । दुर्लभत्वा-
दिति । आदौ बुद्धिरूपाश्रयाभावात्कृतिवैचित्र्यं कथं
स्यादिति भावः ।

एतेन साङ्ख्यप्रमतमपास्तमित्यन्वयः । तन्मते त्रिगु-
णात्मिकाऽचेतना प्रकृतिरेव सत्त्वादिगुणवैषम्यपरि-
णामद्वारा स्वस्मिन्कारणरूपेणावस्थितमिदं विचित्रं ज-
गत् कूर्म इव कूर्माङ्गानि आविष्करोति कार्यकारणयो-
रभेदात् सैव शृष्टिः । यदा तु विलोमपरिणामेन स्व-
स्वकारणक्रमेण स्वस्मिन् विलापयति स कालः प्रलय
इत्युच्यते । आविर्भावतिरोभावावेवोत्पादविनाशौ ।
सृष्टिक्रमस्तूक्त ईश्वरकृष्णेन ।

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गुणश्च शोडशकः ।

तस्मादपि शोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥

जन्मधर्मानाश्रयत्वं कौटस्थ्यम् बुद्धिधर्माः कृत्यादयो
बुद्धिपरिणामविशेषेणाहङ्कारेण पुंस्यारोप्यन्ते । तदुक्तम्

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते । इति ।

बुद्ध्युपयोग एव पुरुषाणां बन्धः बुद्धेर्लयेन तदन-
परागएव तेषामपवर्ग इति साङ्ख्यमतमपास्तम् ।

महानिति बुद्धिपर्यायः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चत-
न्मात्राणि च शोडशको गणः । पञ्चम्यः तन्मात्रेभ्यः पञ्च-
भूतानि पृथिव्यादीनि मनुष्यपशुवृक्षादयो पृथिवीवि-
काराः । पुरुषास्तु न कस्यापि प्रकृतयो विकृतयो वा
प्रतिशरीरं भिन्नाश्चैतन्यरूपाः प्रकृतेर्जडत्वेन चेतनो-
ऽहङ्करोमीति चैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या कल्प्यन्त
इति । अहृष्टं धर्माधर्मौ । तत्र धर्मोऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतु-
रधर्मो नरकादिहेतुः । कृत्यादिकमित्यादिपदेन सुखा-
दिपरिग्रहः । कूटस्थोऽविकारी । तदेव विवृणोति
जन्यधर्मेति । अहङ्कारेणेति । इन्द्रियालोचितेऽभिमतं
च विषयेऽहमधिकृतोऽत्र शक्तश्च नान्यः, मदर्थं एवामी
विषया इत्यभिमानेन मयेदं कर्तव्यमिति बुद्धिव्यापारहे-
तुना चेतनोऽहं करोमीतिप्रतीतौ चैतन्यांशे प्रकार-
तया कृत्यादयो बुद्धिधर्मा भ्रमविषया भवन्तीत्यर्थः ।
इति साङ्ख्यमतमिति । अयमभिप्रायः । तन्मते वत्सविवृद्ध-
ये प्रवृत्तानि दुग्धानीवाचेतनापि बुद्धिः पुरुषभोगद-

बुद्धेरुक्तानादित्वसादित्वरूपविकल्पकवलितत्वात् ।
तदुक्तमाचार्यैः ।

अन्यथाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा पुनः । इति ।

असंसारः संसारवैचित्र्यम् ।

भट्टास्तु निससुखसाक्षात्कारोऽपवर्गः । न च नि-
ससुखमप्रामाणिकम् “आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे
प्राप्तिष्ठत”मित्यादिरूपप्रमाणसम्भवात् । आनन्दमिति
छान्दसं नपुंसकम्, ब्रह्मणो रूपमात्मनो धर्मः मोक्षे
मोक्षसमये प्राप्तिष्ठितं साक्षात्कृतमित्यर्थः । एतादृशप्रमा-

र्शनाय प्रवृत्ता नर्तकीव विचित्रविलासं तन्मात्रादिकं
सुखादिकं च प्रकाशयति सुखादयश्च पुरुषेऽहङ्कारे-
णारोप्यन्ते जयपराजयाविव स्वामिनीति । विकल्प-
कवलितत्वात् अनादित्वसादित्वरूपकल्पद्वयोक्तदोष-
प्रसङ्गादिति भावः । अनपवर्गः स्यात् प्रकृतिपुरुषोर्नित्यत्वे-
न तदुपरागस्यापि नित्यतयाऽनित्यत्वप्रयोजकाभावा-
न्मोक्षाभावः स्यादित्यर्थः । अथवा बुद्धेः सादित्वे प्रथमं
बुध्युत्पादकाभावात्संसारवैचित्र्यानुपपत्तिरिति भावः ।

भट्टमतं दूषयितुमुपन्यस्यति भट्टास्त्विति । आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचनेत्यादि प्रमाणानुरो-
धेन बहुतरपदम् । छान्दसमिति । छान्दसि बहुल-
मित्यनुशासनान्नपुंसकत्वं युक्तमित्यर्थः । लाघवेन तस्य

णेन मोक्षकालीनमाक्षात्कारविषयमुखसिद्धौ लाघ-
वेन तस्योत्पादविनाशाभावसिद्धौ नित्यतायां पर्यवसा-
नात् ।

कोचित्तु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मोति श्रुतिः आनन्द-
विशिष्टस्यात्मनो नित्यतां बोधयति विशिष्टान्वयपर-
ताया औत्सर्गिकतया असति बाधके सागायोगादिति
विशेषणस्यानन्दस्य नित्यत्वे सैव प्रमाणमित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । तथा सति ततो नित्यज्ञानस्यापि सिद्धि-
प्रसङ्गात् । न च मीमांसकानां तदनुमतं वेदान्तिनामेव
यथाश्रुततादृशश्रुतिबलात् ज्ञानमुखात्मकस्य परमात्मनः
सिद्धिः तेषाञ्च तदेकवाक्यतया आनन्दं ब्रह्मणो रूप-
मित्यस्य सुखं ब्रह्मणः स्वरूपमित्यर्थः । मोक्षे प्रतिष्ठित-
मित्यस्य च सप्तम्या जनकतार्थकतया भविष्यतीत्य-
ध्याहारेण वा अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षजनकसाक्षात्का-
रविषय इत्यर्थः ।

नित्यत्वे उत्पादविनाशसामान्यकल्पनप्रयुक्तलाघववै-
नेत्यर्थः ।

केचित्त्विति । मीमांसका इत्यर्थः । औत्सर्गिकतये-
ति । तादृशवाक्यघटितसामान्यसामग्रीलभ्यतया ।
असति बाधके विशिष्टान्वयोऽत्याज्यः सति तु बा-
धके अजो नित्यः शाश्वतोयमित्यादौ शरीरे जन्मरा-

अथा“शरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत”
इमादिश्रुतिविरोधात् मुक्तस्य सुखसम्बन्धस्वीकारा-
सम्भवः । न च तत्र वाक्यभेदभिरपि प्रत्येकनिषेधपर-
ता न स्वीक्रियते अपि तु उभयाभावपरतैव तथा च
सुखसत्त्वेऽपि दुःखाभावात् उभयाभावसत्त्वेन न विरो-
धः । अव्यासज्ज्यवृत्त्यनुगतरूपावच्छिन्नाभावपरतया
वाक्यभेदपरीहार उपायकारानुमतो न सार्थीयान्
प्रियाप्रिययोरेकपदेन प्रतिपादन एव तत्सम्भवात्

हित्यबाधेनात्मन्येव तदन्वयात् तस्याग इति भावः ।
तथा सति विशिष्टान्वयापरित्यागे सति । नचे-
ति । तथा च ममिंसकैरीश्वरानङ्गीकाराद्विशिष्टा-
न्वयापरित्यागे नित्यज्ञानवतो ईश्वरस्य सिद्धिस्तेषा-
मनाभिमतप्राप्यपतेतेत्यर्थः ।

शङ्कते अथेति । वाक्यभेदमियेति । विभिन्नमुख्यविशे-
ष्यताशालिबोधजनकत्वं वाक्यभेदः । तथा च घटपटौ न
स्तइत्यत्र प्रत्येकं भूतलं घटाभाववत्पटाभाववच्चेति नाना-
विशेष्यकबोधाङ्गीकारे भूतलं घटवदिति निश्चयकाले ता-
दृशप्रतीत्यनुपपत्तेः तादृशप्रतीत्यनन्तरं च भूतलं घटपटो-
भयाभाववन्न वेति संशयानुदयानुपपत्तेश्चेतिभियेत्यर्थः ।
अव्यासज्ज्यवृत्ति इति । सुखदुःखान्यतरत्वरूपम् ।
तत्सम्भवात् तादृशान्यतरत्वधर्मावच्छिन्नाभावप्रतिपा-
दनसम्भवात् इत्यर्थः । वाचकपदाभावेन लक्षणयैव

तावतापि अयोग्यत्वस्यापरीहाराच्च । दुःखाभावादुभया-
 भावः सुखाभावाद्देति विनिगमनाविरहो नाशङ्कनीयः
 “दुःखेनासन्तं विमुक्तश्चरती”त्यादिश्रुतिबलात् दुःखा-
 भावस्य प्रामाणिकत्वात् तस्यैवोभयाभावप्रयोजक-
 त्वादिति वाच्यम् यतः प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यनेन
 प्रियाप्रिययोरभावो न प्रत्यायते अपि तु तदुभयानु-
 योगिकमुक्तात्मकर्मकस्पर्शकर्तृत्वाभाव एव । त-
 त्कर्मस्पर्शकर्तृत्वं च तदनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगि-
 त्वम् प्रिये सुखे तादृशसम्बन्धप्रतियोगितास

तादृशबोधः स्वीकर्तव्यः स चासम्भवी प्रियाप्रिय इति
 वाक्ये लक्षणाऽस्वीकारात् प्रत्येकं लक्षणाङ्गीकारे-
 ऽपरपदवैयर्थ्यापत्तेरिति तात्पर्यम् । ननु चित्रगुरित्यादौ
 यथा गोशब्दो गोस्वामिनि लक्षकः चित्रपदं तु तात्पर्य-
 ग्राहकमितीष्यते तथाऽत्रापि स्वादत्त आह तावतापीति ।
 अयोग्यत्वस्य बाधविरहाभावस्यापरिहार्यत्वात्तत्र सुख-
 सत्त्वेनान्यतरत्वावच्छिन्नाभावो बाधित इति भावः ।
 यत इति । प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यस्य प्रियाप्रि-
 ययोरभावबोधने आख्यातस्य स्वार्थसंख्यानव्यास-
 मानवचनकत्वनियमात् अभावस्यैक्याद्विवचनानुपपत्तिः
 आख्यातार्थसङ्ख्याया आख्यातार्थविशेष्य एवान्वयात्
 इति भावः । तदनुयोगिकेति । अनुयोगित्वं कर्मत्वं
 स्पृशधात्वर्थः सम्बन्धः प्रतियोगित्वं चात्र कर्तृत्वं

त्वे च उभयत्वावच्छिन्नेऽपि तत्र तदभावबाधः प्रतियो-
गिमति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमात् ।
न च स्पृशधातुरत्र सत्तार्थकः तथा च घटपटौ न स्त
इत्यत्र यथा घटपटोभयाभावेऽस्तित्वं प्रतीयते तथा
प्रकृतेऽपि सुखदुःखोभयाभावेऽस्तित्वं प्रतीयते इति
वाच्यम् । तथा सति धातोरकर्मकतया शरीरमिति
द्वितीयानुपपत्तिः । अनुयोगिनि सप्तमीं विना प्राति-

ज्ञेयम् । स्पृशधातोः सत्तार्थकतया शङ्कते नचेति । प्र-
तियोगिमति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताका-
भावानभ्युपगन्तुनये तादृशनियमे घटमात्रमिति गृहे घट-
पटौ न स्त इति प्रतीत्यनुपपत्तिः तादृशगृहवृत्तित्वस्य
घटे सत्त्वेनोभयत्वावच्छेदेन तदभावासत्त्वात् अतो गृह-
वृत्तिर्घटपटोभयाभाव इति तादृशप्रतीतिबोध्यार्थो वाच्यः
तथा चाभावस्यैक्यात् द्विवचनानुपपत्तिः । एवं च यत्प्रा-
तिपदिकार्थाभिव्यक्तनञर्थे आख्यातार्थान्वयः तत्समानव-
चनकत्वम् इत्यपि वाच्यम् तथा च प्रकृते स्पृशधातोर-
स्तित्वार्थकतया सुखदुःखोभयाभावेऽस्तित्वं प्रतीयत इति
शङ्कार्थः । ननु यतधातोरकर्मकत्वेऽपि यत्नार्थककृञ्धातोः
सकर्मकत्ववत् सत्तार्थकस्पृशधातोरपि सकर्मकत्वं स्या-
दतो दोषान्तरमाचष्टे अनुयोगिनीति । नञर्थाभावानुयो-
गिनीत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थेति । नञा इति शेषः । अन्यथा
पटो न घट इत्यतोपि घटाभाववान् पट इति प्रतीतिः

पदिकार्थाभावप्रत्यायनायोगाच्चेति चेन्न मोक्षसुखबो-
धकानन्दमित्यादिश्रुतिविरोधभयेन मुक्तात्माने वि-
द्यमानेऽपि सुखे तदवृत्तितानवच्छेदकोभयत्वाव-
च्छिन्ने मुक्तात्मनिष्ठसम्बन्धप्रतियोगित्वाभावोपगमा-
त् । एक एव गच्छति ननु द्वावित्यादिव्यवहारात् प्रति-
योग्याधिकरणे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
काभावस्यावश्यकत्वाच्च । अथवा न स्पृशत इत्यस्य

स्यात् । चैत्रो न गच्छतीत्यत्रानुयोगिनि विनापि सप्तमी
आख्यातार्थाभावप्रत्ययाद् प्रातिपदिकेति । ननु आन-
न्दमित्यादिश्रुतिविरोधपारेहाराय प्रतियोगिवृत्तिनः प-
दार्थस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनाभावस्वीकारेऽति-
रिक्तपदार्थकल्पनापत्तिगौरवापेक्षया दुःस्वाभावपरतयैवा-
नन्दपदस्य विरोधवारणे लाघवमित्याशङ्क्याह एक
एवेति । तथाच व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिता-
काभावः सर्वैरेवाङ्गीकार्यः एवं च स्पृशधातोर्मुख्यार्थ-
परत्वमप्युपपन्नमिति भावः । नन्वेककर्तृकगमनस्थलेऽप-
रस्मिस्तदभावसत्त्वेन द्वौ न गच्छत इति बोधस्य द्वि-
त्वसामानाधिकरण्येन गमनकर्तृत्वाभावावगाहितयैवो-
पपत्तौ व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावकल्पनमनुचि-
तम् । नचैककर्तृकगमनस्थले द्वौ गच्छत इत्यादिप्रयो-
गः स्याद्वित्वसामानाधिकरण्येन कर्तृत्वस्य विद्यमान-
त्वादिति वाच्यम् । नञोऽसमभिव्याहारस्थले व्यास-

उत्पत्तिरूपसम्बन्धप्रतियोगित्वाभावोऽर्थः । न च धातोरु-
त्पत्तिरूपसम्बन्धार्थकत्वे जन्यादिवदकर्मकता स्या-
दिति वाच्यम् आश्रयणानुयोगिकसम्बन्धार्थकतया
जनिप्रभृतीनामकर्मकत्वात् । अत्राश्रयणाव-
च्छिन्नसम्बन्धस्य धात्वर्थतया तदनुयोगतया
आत्मनः कर्मतासम्भवात् । अथवा प्रिय-
पदं जन्यसुखपरमेव तथा च न कश्चिद्विरोधः ।

ज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनैव प्रत्ययजनकत्वाङ्गीकारात् । तथा
च प्रियाप्रिय इत्यत्र यस्मिन्नेवाभावान्वयस्तत्कथनमु-
चितमितरस्य निरर्थकत्वादित्यत आहायवेति । अ-
कर्मकत्वादिति । अनुयोगित्वरूपकर्मत्वस्य धातुवो-
धितत्वादिति भावः । कर्मतासम्भवादिति । अत्र
धात्वर्थेनानुयोगित्वस्यानुपसङ्गदादकर्मकत्वमेव स्पृश-
धातोरिति बोध्यम् । एवञ्चाशरीरमित्यादिश्रुतेर-
शरीरात्मानुयोगिताकाद्यक्षणावच्छिन्नसम्बन्धप्रतियोगि-
त्वाभाववती प्रियाप्रिय इति वाक्यार्थः पर्यवसितः ।
अत्र न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरुपहति-
रस्तीति श्रुतिपूर्वभागस्य शरीरविशिष्टात्मनः सुख-
दुःखयोर्नाशोऽनुत्पत्तिर्वा नास्तीत्यनेन शरीरस्यैव
सुखदुःखसम्बन्धप्रयोजकत्वपरत्वेनाशरीरमित्याद्युत्तर-
भागस्य शरीराभावप्रयोज्यसुखदुःखसत्त्वनिवन्धपरता-
ऽऽवश्यकी । अतएव सुखपदस्य जन्यसुखपरतया

अथ शरीररूपकारणविरहेण मुक्तस्य सुखसाक्षा-
त्कारानुपपत्तिः तत्साक्षात्कारस्यापि नित्यत्वे मुक्त-
संसारिणोरविशेष प्रसङ्ग इति चेन्न अवाच्छिन्न-
ज्ञानं प्रत्येव शरीरस्य हेतुत्वात् शरीरानवाच्छिन्नस्य
निसुखसाक्षात्कारस्य शरीरपन्तरेणाप्युत्पत्तिस-
म्भवात् । न्यायमते नित्येश्वरज्ञाननिवृत्तये जन्य-
त्वस्यावश्यं निवेशनीयतयाऽवाच्छिन्नत्वस्य शरीर-
जन्यतावच्छेदकत्वप्रवेशेऽपि गौरवानवकाशात् । वस्तु-

स्पृशधातोश्च सम्बन्धपरतया कल्पान्तरमाह भट्टाचार्यः
अथवेति ।

शङ्कते अथेति । बाधकाभावेऽपि अशरीरस्य मु-
क्तस्य सामान्यभावात्कुतः सुखसाक्षात्कार इत्यर्थः ।
अविशेषप्रसङ्ग इति । तादृशसाक्षात्कारस्य नित्यत्वेन
संसारदशायामपि वर्त्तमानत्वादिति भावः । न्यायमत
इति । तथा च तन्मतेऽन्युनामतिरिक्तवृत्तिजन्यत्वमेवा-
वच्छेदकम् तादृशधर्मस्यैवावच्छेदकत्वाङ्गीकारात् अ-
न्यथा द्रव्यत्वस्यापि दण्डजन्यतावच्छेदकत्वापत्तेरिति
भावः । ननु पटादौ व्यभिचारित्वादेव द्रव्यत्वस्य नाव-
च्छेदकत्वमङ्गीकर्तुं शक्यम् तथा च व्यभिचाराद्यमापा-
दकारिणिरिक्तवृत्तिधर्मस्यावच्छेदकत्वमक्षतमेव, एवं च
न्यायमते जन्यत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेन
तव मत एव गौरवं स्यादत आह वस्तुत इति । तत्स-

तोऽनच्छेदकतासम्बन्धेनैव ज्ञानं प्रति शरीरस्य हेतुतया नित्यसुखसाक्षात्कारस्य तेन सम्बन्धेन कुत्राप्यनुत्पत्तेरशरीरस्यापि तत्सम्भवात् । न चैवमन्यदापि शरीरं विनाऽनवच्छिन्नज्ञानं स्यादिति वाच्यम् शरीराघटितज्ञानसामान्यास्तरत्नज्ञानघाटितत्वात् । नच जन्यज्ञानस्य मोक्षरूपत्वे तज्ज्ञानेऽपि मोक्षोपि निवर्तते इति वाच्यम् तत्तज्ज्ञानव्यक्तिनिवृत्तावपि सुखसाक्षात्कारधाराया अनिवृत्तेरित्याहुः ।

तन्न मनोरमम् तन्मतेऽपि दुःखात्यन्तविमोक्षस्य दुःखसाधनदुरितात्यन्तनिवृत्तेर्वा मोक्षदशायामावश्यकत्वेन तत्र तत्त्वज्ञानहेतुताया अपि तथात्वे आत्यन्तिकदुःखादिनिवृत्तेरेव मोक्षरूपताया उचितत्वात्

सम्भवात् नित्यज्ञानसम्भवात् । तत्त्वज्ञानघटितत्वादिति । त्वङ्मनःसंयोगस्याकारणत्वमतेनेदमन्यथा शरीरनैरपेक्ष्येपि ज्ञानसामान्यहेतोस्त्वङ्मनःसंयोगस्य विजातीयात्ममनःसंयोगस्य च विरहात् कथं नित्यसुखसाक्षात्कारो भविष्यतीति शङ्का दुर्वारा स्यादिति भावः ।

गौरवेति । इदमुपलक्षणम् तेन शरीरं विनानवच्छिन्नज्ञानस्वीकारे तद्विमतशरीरकल्पनमप्यनुचितम् । सुखविशेषात्मकस्वर्गस्यानवच्छिन्नत्वस्वीकारेण शरीरं वि-

नित्यसुखे तत्साक्षात्कारादिकल्पनाया एव गौरव-
पराहतत्वात् । आनन्दं ब्रह्मणो रूपमित्यत्र आन-
न्दपदं दुःखचिरहार्थकमेव मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यस्य
सत्तासनमिथ्याज्ञानस्य निवृत्तावुत्तरावधिरहितं सत्
स्थितमित्यर्थः । मुक्तिरूपत्वात्पुनस्त्वज्ञानं हेतुः आत्मा
वारे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षा-
त्कर्तव्यश्चैतावदरे स्वल्बमृतत्वमिति श्रुतेः । एतावत्

नापि तत्सम्भवादिति ज्ञेयम् । नित्यसुखासत्त्वेऽपि आन-
न्दमिति श्रुतिं व्यायभाष्याद्यनुसारेण समर्थयति आनन्द-
पदमित्यादिना । उत्तरावधीति । उत्तरकालनिष्ठाभावप्र-
तियोगित्वरहितमित्यर्थः । कारणाभावाद्दुःखानुत्पत्तौ
उत्तरकालस्य तदनधिकरणत्वेन तदभावस्यैव सम्ब-
न्धतावच्छेदकत्वादित्यभिप्रायः । नन्वात्यन्तिकदुःख-
ध्वंसरूपमुक्तिपक्षे सा कुतो भवतीत्याशङ्क्याह मुक्तिं
प्रतीति । तत्र प्रमाणं दर्शयति बृहदारण्यके आत्मे-
ति । अगवान् याज्ञवल्क्यः मुमुक्षुं स्वभार्या मैत्रेयीं
सम्बोध्याह अरे इत्यादिना । तत्र विधिविहिततव्य-
चतुष्टयेनैतावदित्यादिनैकवाक्यतया मोक्षरूपेष्टसाधनत्वं
बोध्यते । तस्य च धात्वर्थश्रवणादावन्वयात् तादृशश्रव-
णादिविषयत्वस्यात्मन्येवान्वयेन चात्मश्रवणादेर्मोक्ष-
कारणत्वलाभ इति । हेतुरिति । अत्र हेतुत्वं अन्नं वै
प्राणा इत्यादाविव लक्षणया लब्धम् इति भावः । तत्रे-

श्रवणादिरूपं ज्ञानममृतत्वममृतत्वस्य मोक्षस्य हेतुः ।
तत्र कारणम् सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमः श्रुति-
स्मृत्युपदिष्टयोगविधिना चिरनिरन्तरादरसेवितनि-

ति । कारणं साक्षात्कार एवेत्यन्वयः । साहित्यार्थकच-
कारेण समुच्चितात्मश्रवणादिभ्यो मुक्तिर्भवतीति प्रा-
प्तेऽपि एकदा ज्ञानचतुष्टयानां सत्त्वासम्भवात् मनना-
देर्वासनानाशकत्वाभावाच्च आत्मसाक्षात्कारः साक्षा-
त्कारणम् मुक्तेः, श्रवणादिकन्तु तद्वारेति भावः । तादृश-
साक्षात्कारेण नष्टेऽपि मिथ्याज्ञाने पुनर्वासनारूपदोष-
सत्त्वेन मिथ्याज्ञानं स्यादत आह सवासनेति । श्रुति-
स्मृतीति । “ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्निति” श्रुत्या
मन एकत्र संयुज्याज्जिताश्वासो जितासनः ।

वैराग्याभ्यासयोगाभ्यां ध्रियमाणमतन्द्रितः ॥

सोहमस्मीत्युपासीत इत्यादिस्मृतिभिश्चोद्दिष्टविधि-
नेत्यर्थः । चिरेत्यादि । तादृशनिदिध्यासनात्मकयो-
गजन्यधर्मप्रयोज्य इत्यर्थः । एतदेव पातञ्जलयो-
गसूत्रेण्युक्तम् । तद्यथा “स तु दीर्घकालादरनैरन्तर्य-
सत्कारसेवितो दृढभूमिः” । इति । सोऽभ्यासः दी-
र्घकालं बहुकालं नैरन्तर्यं निरन्तरं सत्कारेण श्र-
द्धया आ सम्यक् सेवितः सम्पादितः सन् दृढभू-
मिर्दृढावस्थो भवति न तु विरोधिसंस्कारैरभिभूतो
भवति इत्यर्थः । अभ्यासस्तु “तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्या-
सः” ॥ चित्तैकाग्रतापरिणाम उत्साह इत्यर्थः । सा च

दिध्यासनयोगजधर्मप्रयोज्यः शरीरभिन्नत्वेन आ-
त्मनः साक्षात्कार एव शाब्दादिज्ञानस्य देहाभेद-
वासनारूपदोषविशेषजन्यायामहं गौर इत्यादिमिथ्या-
बुद्धौ अप्रतिबन्धकत्वात्तज्जन्ववासनायाः अनाशक-
त्वाच्च । श्रवणादिकञ्च तद्वारा मोक्षोपयोगि अतएव
संसारदशायामपि शास्त्राधीनश्रवणपदवाच्यशाब्द-
बोधरूपात्मज्ञानस्य मननपदवाच्यायाः शास्त्रादि-
बोधितवैधर्म्यलिङ्गकात्मपक्षकेतरभेदानुमितेः श्रवणादि-
मूलकसंस्काराधीनतत्समानविषयकध्यानोपहितेच्छाया

स्थितिर्न्यायमते सवासनमिथ्याज्ञानराहित्यपर्यवसन्ना त-
त्साधनानुष्ठानं निदिध्यासनान्तमिति । अप्रतिबन्धक-
त्वादिति । दोषाजन्यत्वस्य प्रतिबन्धकौटौ निवेशात् ।
अनाशकत्वादिति । स्वजनकज्ञानविरोधिज्ञानस्यैव सं-
स्कारनाशकत्वादिति भावः । अत एव श्रवणादेः साक्षा-
त्साक्षात्कारकारणत्वाभावादेव । वैधर्म्यलिङ्गकेति । आत्मा
शरीरादिभिन्नः अनादित्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरे-
क्यनुमितेः । ध्यानोपहितेच्छाया इति । उपहितत्वं वैशि-
ष्ट्यम् । तच्च स्वाव्यवहितपूर्वकत्वस्वसामानाधिकरणयो-
भयसम्बन्धेन बोध्यम् । एतेन विशिष्टान्वयसम्बन्धात्
ध्यानस्यापि हेतुत्वं लभ्यते इच्छायास्तु ध्यानद्वारा, अतो
न त्रिधा इत्यादिवचनलब्धस्य ध्यानहेतुत्वस्य विरोधः ।

निदिध्यासनपदवाच्याः सत्त्वेऽपि न मोक्षोत्पत्तिः ।
न च श्रवणादिसत्त्वेऽपि आत्मतत्त्वसाक्षात्कार एव
कथमिदानीं नोत्पद्यत इति वाच्यम् तस्य चिरका-
लीनध्यानपरम्परासाध्यत्वात् । तदुक्तम् ।

आगनेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

ध्यानाभ्यासरसः पौनःपुन्येन स्मरणेच्छा । त्रि-
धा प्रज्ञां श्रवणमनननिदिध्यासनरूपत्रिविधज्ञानं
प्रकल्पयन् सत्त्वादयन् उत्तमं योगमात्मतत्त्वसाक्षात्का-
ररूपं लभते इत्यर्थः । श्रुतिबोधितेऽपि शरीरादिभिन्ने
आत्मनि यथाश्रुतश्रुत्यन्तरार्थविरोधेन तादृशश्रुतेरर्था-
न्तरपरत्वशङ्कया तादृशबोधे भ्रमत्वशङ्कासम्भवात्
अश्रद्धया निदिध्यासनं न घटत इति श्रवणानन्तरं मनन-
श्रुतिबोधितेपीति । प्रत्यगस्थूलोऽचक्षुरप्राणोऽमना
अकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्यादिश्रुतिबोधित इत्य-
र्थः । श्रुत्यन्तरेति । स वा एष पुरुषोन्नरसमय इत्यादि
श्रुत्यन्तरार्थविरोधेनेति भावः । अर्थान्तरपरत्वशङ्कये-
ति । प्रत्यगस्थूल इत्यादिश्रुतेः आत्मा चारे इत्या-
दिनिखिलात्मस्वरूपप्रतिपादकश्रुतेश्चान्नरसमयशरीरपर-
त्वशङ्कयेत्यर्थः । तादृशबोधे इति । अस्थूलाशरी-
रत्वादिवोधे इति भावः । अत एवात्मनि शरीरादिभि-

स्योपयोगः । युक्तिसिद्धेऽर्थे प्रमितत्वावधारणेन मनने
सत्यश्रद्धानिवृत्तेः । अत एव युक्तिशास्त्रस्य न्याय-
वैशेषिकादेरध्ययनं मोक्षे उपयुज्यते ।

केचित्तु ईश्वरात्मसाक्षात्कार एव मोक्षे कारणम् ।
तस्यातीन्द्रियत्वेऽपि योगजधर्मरूपप्रसासत्तेस्तत्साक्षात्कार-
सम्भवः । न चात्मा श्रोतव्य इत्यादावात्मपदस्य जीवा-
त्मपरतासम्भवात् ईश्वरसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्व-
मप्यप्रामाणिकमिति वाच्यम् । “वेदाहमेतं पुरुष-
प्रधानमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इत्यनेन ईश्वर-

ज्ञत्वाद्यंशेऽप्रामाण्यशङ्कारूपाश्रद्धानिवृत्तेरेव । उपयुज्य-
त इति । तत्र न्यायदर्शने तृतीयाध्याये “दर्शनस्प-
र्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा”दित्यादिना, वैशेषिकदर्शने च
३-अ० २ पादे “प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रि-
यान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गा-
नी”त्यादिना च सूत्रेण महर्षिगौतमकणादाभ्यां वेदाद्य-
तिरिक्तत्वस्यात्मनि साधितत्वात् ।

वेदेति । अहमेतं परमात्मानं वेद जाने । किंरूपं
पुरुषं पूर्णं महान्तं प्रधानं सर्वव्यापकत्वादादि-
त्यवर्णं स्वप्रकाशरूपं न्यायमते जीवब्रह्माभेदभावनया
साक्षात्कारविषयम् । तमसो मिथ्याज्ञानात्परस्तादतीतिः
तच्छून्य इति यावत् । तमेवेति । तमात्मानं ज्ञात्वा मृत्यु-

मुपक्रम्य तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीक्षनेन तद्वेदनस्यैव
मोक्षहेतुताबोधनात् तदेकवाक्यतया आत्मा श्रोतव्य
इत्यादावपि आत्मपदस्य ईश्वरपरत्वात् । अतएव

न्यायचर्येयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।

उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥

इत्याचार्यग्रन्थोपि सङ्गच्छते । नचेश्वरसाक्षात्कारस्य
स्वात्मविषयकमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वं न विपरीतज्ञानवि-
धया अपि तु स्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्यैवेति स एव मोक्ष-
हेतुरिति वाच्यम् वासनारूपदोषविनाशकतयैवेश्वरसाक्षा-
त्कारस्य मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वात् । ईश्वरसाक्षात्कारस्य
विपरीतज्ञानानिवर्तकत्वेपि स्वातन्त्र्येणैव मिथ्याधी-
जन्यवासनानाशकत्वोपगमे क्षतिचिरहात् । संस्कारवि-

रहितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यम् यदा त-
मेवेत्यादिना मुक्तिप्रयोजकत्वमीश्वरसाक्षात्कारस्यैव ल-
ब्धम् तदा आत्मा वारे इत्यादिश्रुतेरपि तदर्थकतयैवो-
पपत्तौ जीवपरताया गौरवेण सम्भवत्येकवाक्येत्या-
दिन्यायेन च अन्याय्यत्वात् तथाचात्मपदं सर्वत्रेश्वर-
परम् नतु जीवात्मपरमिति भावः । न्यायचर्चा न्याय-
जन्यानुमितिः । मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वात् शरीरा-
द्यभेदज्ञानानुत्पादकत्वात् । नाशयनाशकभावभेदादिति ।
तत्तत्प्रकारकसंस्कारनाशं प्रीति तत्तदभावप्रकारकनि-

परीतज्ञानयोर्विषयभेदेन नाश्यनाशकभावभेदादात्मदे-
हाभेदवासनानाशो देहभेदावगाहिस्वात्मसाक्षात्कारकार-
णताया अपि कल्पनीयतया ईश्वरसाक्षात्कार-
स्य तन्नाशकतापक्षे गौरवानवकाशात् ।
अस्तु वा वासनानाशार्थं स्वात्मतत्त्वसाक्षात्का-
रोपयोगः अनुयोगितया प्रतियोगितया चात्मैव
तत्त्वतो ज्ञेय इत्याचार्यग्रन्थस्याप्यत एव सङ्गतिः ।
मोक्षकारणन्तु परमात्मसाक्षात्कार एव । न च यो-
गजर्धमस्य विश्वभासकतया तज्जन्यपरमात्मसाक्षा-
त्कारे विश्वेषामेव भानसम्भवे तमेव विदित्वेत्यत्र

श्रयत्वेन विशिष्य नाश्यनाशकभावसत्त्वात् न तु सा-
मान्यतो विपरीतज्ञानत्वेन तथासति घटादिमत्तासं-
स्कारम्प्रति पटाभावादिनिश्चयोपि नाशकः स्यात् ।
एवं च जीवात्मसाक्षात्कारवादिमतेपि आत्मधार्मिक-
शरीराद्यभेदप्रकारकसंस्कारं प्रति शरीरादिभेदसा-
क्षात्कारस्य नाशकतायाः अवश्यं कल्पनीयतया त-
त्स्थले ईश्वरसाक्षात्कारस्यैव तादृशसंस्कारनाशकत्व-
कल्पने गौरवाभावादिति भावः । नन्वेवं गौरवाभा-
वेपि विपरीतज्ञानस्यैव सर्वत्र संस्कारनाशकत्वं दृष्ट-
मिति दृष्टान्ताभावादीश्वरसाक्षात्कारस्य तन्नाशकत्व-
कल्पनमन्याय्यमत आह अस्तु वेति । अनुयोगितयेति ।

एवकारबोधस्य तदितराविषयकत्वव्यवच्छेदस्ये-
श्वरवेदने बाध इति कथं तादृशश्रुतेरीश्वरपरतेति
वाच्यम् । आत्मसाक्षात्कारस्यापि भवदभिमतमोक्षहेतो-
र्देहादिभेदविषयकतया तत्रापीतरविषयकत्वव्यवच्छेद-
बाधादस्मदभिमतमोक्षहेतुपरमात्मनिर्विकल्पकस्यैव त-
त्सामग्न्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनया तदितराविषयक-
त्वोपपत्तेः । तं विदित्वैव इत्येवकारव्यत्ययेन व्या-
ख्यायाः समाधानमपि तुल्यमुभयमते । वस्तुतस्तु
एवकारव्यत्यये एवकारस्यैव वैयर्थ्यम् नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनायेत्यनेन मुक्तिसामग्रीमात्रे तत्त्वज्ञानघटि-
तान्यत्वनिराकरणात्तत एव एवकारलभ्यस्य मुक्तिपूर्वं
समानाधिकरणतत्त्वज्ञानावश्यकत्वस्य लाभात् । अत
ईश्वरसाक्षात्कारस्यैव कारणत्वमुचितम् तथा सत्युक्त-

ईश्वरभेदप्रकारतानिरूपितानुयोगित्वनिष्ठसांसर्गिकविष-
यतानिरूपकज्ञानीयविशेष्यताश्रय आत्मा इत्यर्थः ।
तत्सामग्न्या इति । योगजधर्मविशेषघटितकारणकूटस्ये-
श्वरेतरविषयकज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनयेति
भावः । नान्य इति । अन्यः परमात्मसाक्षात्कारा-
दन्यः, पन्था असाधारणकारणम्, अयनाय मोक्षा-
य, तथा च तदन्यो मोक्षस्यासाधारणं कारणं ना-
स्तीत्यर्थः । अत इति । स्वात्मसाक्षात्कारस्य मु-

रीत्या एवकारव्यत्यासेपि निर्वाहसम्भवात् । अथ
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तत्त्वमसि श्वेतकेतो
इति जीवात्मनः परमात्माभेदोपदेशकश्रुतिस्वरसादहं
ब्रह्मास्मीत्येतादृशज्ञानस्यैव भवतो मुक्तिहेतुताया उप-
गन्तव्यतयाऽव्यस्तैवकारलभ्यस्य मुक्तिजनकेश्वरज्ञाने
तदितरविषयकत्वबाध इति भवतोऽपि तद्व्यत्यास
अवश्यकः । एतेनैवकारेण मोक्षहेतुतद्देदने तदन्य-
विषयकत्वं न व्यवच्छिद्यते किन्तु मुक्तौ तद्विषयकत्व-
विशिष्टवेदने प्रयोज्यताया भावान्वयबोधविषयतया
तदन्यविषयकत्वविशिष्टवेदनप्रयोज्यत्वमेव तत्रैवका-
क्तिहेतुतामते एवकारव्यत्यासं विना गतिविरहेण वै-
यर्थ्यभयादित्यर्थः । जीवात्मसाक्षात्कारवादी शङ्कते
अथेति । यतो वेति । येन जातानि जीवन्ति यत्प्र-
यन्त्यभिसविशन्तीति शेषः । यतो ईश्वरत इमानि भूता-
नि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि जायन्त उत्पद्यन्ते जीवन्ति
प्राणान् धारयन्ति यत् येन प्रयन्ति विनश्यन्ति अभि-
सविशन्ति सास्यं गच्छन्ति दुःखाभाववत्त्वेनेत्यर्थः ।
अव्यस्तेति । अन्यत्रायोजितेत्यर्थः । एतेनेत्यस्य निरस्त-
मित्यत्रान्वयः । भावान्वयबोधविषयतयेति । आत्मवि-
षयकविशिष्टबोधप्रयोज्यताया एवकारोपस्थाप्यव्यव-
च्छेदप्रतियोगित्वेनान्वयबोधे तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः ।
तदन्यविषयकत्वेति । अत्रायमभिप्रायः । एवकारस्य भेद-

रेण व्यवच्छिद्यते । तथा च तदन्यविषयकत्वस्य मुक्तिप्रयोजकत्वव्यवच्छेदः पर्यवसित इति सामग्रीव-
वशादीश्वरसाक्षात्कारेऽनुपयुक्ततरभानस्यावश्यकत्वेपि न क्षतिः । जीवात्मसाक्षात्कारस्य हेतुतामते पुनरेव-
काराव्यसासे नोक्तरीत्यापि न निर्वाहः । इतरभेदा-
दिविषयकत्वेनैव तन्मत आत्मसाक्षात्कारस्य हेतुताया
इतरविषयकत्वे मोक्षप्रयोजकताया व्यवच्छेत्तुमशक्य-
त्वादित्यपि निरस्तम् । ब्रह्मैवाहं न संसारीत्यादिभा-
वनादिविध्यैकवाक्यतया अहं ब्रह्मास्मीति बुद्धेर्न्याया-
दिमते ब्रह्माभिन्नजीवात्मविषयकत्वेनापि मुक्तिहे-
विशिष्टेऽभावे च खण्डशः शक्तिः भुक्त्वा तृप्तो नतु पीत्वा
इत्यादि प्रत्ययानुरोधेन विदित्वेत्यत्र क्त्वाप्रत्ययस्य प्रयो-
ज्यत्वमर्थः । तथा चैवकारलभ्याभिन्नैकदेशे भेदे तमिति
तत्पदोपस्थाप्येश्वरस्यान्वयः, एवं ईश्वरभिन्नस्य विद-
धात्वर्थज्ञाने विषयतया, एवकारलभ्याभावे च ईश्वर-
भिन्नविषयकज्ञानप्रयोज्यत्वस्य क्त्वान्तार्थस्य प्रतियोगि-
तया चान्वयः । तथा चेश्वरभिन्नविषयकत्वाविशिष्टज्ञान-
प्रयोज्यत्वाभावबोध इति भावः । ब्रह्मैवाहमिति । न्यायमते
विदित्वेत्यस्य तत्त्वमसीति वाक्यलभ्यभावनयाऽहं
ब्रह्मास्मीति बुद्धेर्ब्रह्माभिन्नजीवात्मविषयकत्वेनापि मु-
क्तिकारणताया वक्तुं शक्यत्वादित्यभिप्रायः । ननु परमा-
त्मजीवात्मनोर्भेदेन तयोरभेदज्ञानस्य भ्रमत्वात्कथं तस्य

तुत्वात् । आत्मनानात्वमते जीवात्मब्रह्मणोरभेदज्ञानं यद्यपि भ्रमस्तथापि तादृशस्यैव तस्य मोक्षहेतुत्वं श्रु-
तिसिद्धं न विरुद्ध्यते इति चेन्न जीवब्रह्माभेदचिन्त-
नरूपस्य योगस्याभ्यासेन मोक्षकारणमीश्वरसाक्षा-
त्कारः सम्पद्यत इत्यत्रैव तत्त्वमसीति वाक्यतात्पर्येण
यथाश्रुतस्य तमेव विदित्वेयस्य सामञ्जस्यादिति वदन्ति ।

दीधितिकृत्प्रभृतयस्तु न वारे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती-
त्यादिनात्मनः सुखाद्यर्थं तत्सम्पादकतया पतिपुत्रा-
देरनुरागविषयत्वरूपं प्रियत्वमुक्तम् तत्रात्मपदमात्म-

मुक्तिजनकत्वं यथार्थज्ञानरूपतत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिहेतु-
त्वादित्याशङ्कते आत्मनानात्वमत इति । आत्मनानात्वं
चात्मत्वविशिष्टभेदत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयप्रतियो-
गिकत्व-स्वाश्रयानुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेन । आत्मत्व-
व्याप्यपर्याप्तैकत्वान्यसंख्यारूपं वा नानात्वं बोध्यम् ।
समाधत्ते तथापीति । अगत्या तत्त्वज्ञानपदस्य तादृ-
शाभेदज्ञानपरत्वमेव कल्पनीयमिति भावः । अत्र आ-
त्मा वाऽरे इत्यादिश्रुतेरयुक्तार्थत्वकल्पनमेव वदन्ती-
त्यनेनास्वरसः सूचितः ।

आत्मपदस्य जीवपरत्ववादिनां दीधितिकृतां म-
तमुत्थापयति दीधितिकृदिति । नवारे इत्यादि । पत्न्या
इति शेषः । पत्युः सुखमात्रमुद्दिश्य पत्न्या न पतिः प्रि-

परमेव न त्रीश्वरपरं तस्य सुखाभावात् । तत्रानन्दं मन्यमानानामपि तदानन्दस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्तस्योद्देश्यत्वासम्भवात् । “सर्वेषामेव भूतानां नृप स्वात्मैव बल्लभ” इत्यादावपि स्वात्मन एव निरुपाधिप्रियत्वाभिधानात् एवञ्च स्वात्मन एवोपक्रान्ततया आत्मा वारे श्रोतव्य इत्यादिश्रुत्या स्वात्मनः श्रवणादेरेव मोक्षहेतुता प्रसायते न तु परमात्मनः । नच मिथ्याज्ञानवासनाधर्माधर्मोच्छेदद्वारा आत्यन्तिकदुःखनिवृत्ताभ्युपयोगित्वं स्वात्मतत्त्वज्ञानस्य तादृशश्रुतितात्पर्यविषयोऽस्तु तावतापीश्वरसाक्षात्कारस्य तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतिसिद्धमपरहेतुत्वं निराबाधमेवेति वाच्यम्

यो भवति किन्तु स्वसुखमुद्दिश्य पतिरनुरागविषयो भवतीत्यर्थः । स्वव्यापारजन्यस्नेहभागित्वेनोत्कटेच्छा अनुरागः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन जीवात्मनो निरुपाधिप्रियत्वे जीवमात्रबोधकपदघटितप्रमाणमाह सर्वेषामेवेति । तथा च बल्लभ इत्यस्य निरुपाधिप्रिय इत्यर्थः । अहं सुखी स्यामित्याकारकस्वेतरधर्मिकसुखवत्त्वप्रकारकेच्छानधीनसुखवत्त्वेच्छाविषेयत्वं निरुपाधिप्रियत्वम् । एवं चेश्वरसुखस्यानुद्देश्यत्वे स्वात्मन एव निरुपाधिप्रियत्वे च । श्रवणादेरेवेति । सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यत्र सर्वशब्दस्य प्रक्रान्तपश्वा-

धर्माधर्मोच्छेदेनैवात्यन्तिकदुःखादिविगमरूपमुक्तिनि-
र्वाहे तत्र परमात्मसाक्षात्कारस्य हेतुतायां युक्तिविरहे
तमेव विदित्वा इत्यादिश्रुतेर्जीवब्रह्माभेदचिन्तारूप-
योगाभ्यासस्य स्वात्मसाक्षात्कारसम्पादनद्वारा मु-
क्त्युपयोगितायामेव योगाभ्यासविध्येकवाक्यतानुरो-
धेन तात्पर्यकल्पनौचितात् । एवञ्च एवकारव्यत्या-
सोऽपि न क्षतिमावहति । नान्यः पन्था विद्यते इत्या-
दिभागस्य च एवकारस्य तात्पर्यप्रकाशकत्वेन सार्थ-
क्यसम्भवात् महेश्वरस्वम्बक एव नापर इत्यादौ
नापरभागस्येवेत्याहुः ।

तन्मते योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तमधो-

दिफलवत्त्व इवात्मसमुदायस्य श्रवणाद्यसम्भवेनात्मन
एकस्य श्रवणादिमत्वे प्रकरणमेव विनिगमकं वाच्यमि-
त्याभिप्रायः । युक्तिसिद्धार्थकल्पनमेव ज्याय इत्याशयेन
समाधत्ते धर्माधर्मेति । एवं च तमेवेत्यस्य जीवब्रह्मा-
भेदचिन्ताया मोक्षोपयोगित्वपरत्वे च । महेश्वर इति ।
तथा चैवकारेणैव स्वम्बकान्ये महेश्वरपदप्रतिपाद्यत्वव्य-
वच्छेदप्रतिपादनात् यथा नापर इति भागो तद्विवरण-
रूपतया सार्थकस्तथाऽत्रापीति भावः ।

तन्मते योगाभ्यासस्य जीवात्मसाक्षात्कारफल-
कत्ववादिमते । योगस्य योगजधर्मद्वारा वि-

क्षजमित्यादीनां योगाभ्यासस्य परमब्रह्मसाक्षात्कार-
फलकत्वरूपयथाश्रुतार्थे विरोधो दुष्परिहरः ।

अथ काश्यादिमरणपुरुषोत्तमादिमुखदर्शनादि-
रूपकर्मणामपि बहुशो मोक्षोपायताश्रुतेः कथं नान्यः
पन्था इत्यादेः सामञ्जस्यम् कथं वा अननुगतानां
ज्ञानकर्मविशेषाणामनुगतं मोक्षम्प्रति हेतुतानिर्वाहः ।
तृणारणिमणीनां बहिर्हेतुता च कार्यवैजायनेति

श्वभासकतया ईश्वरभासकत्वमर्थादापतितमिति
वस्तुस्थितिमनुरुध्य भाववर्णनेन विरोध इत्याह
यथाश्रुतार्थ इति । तथा च ज्ञात्वा ज्ञात्वा गरल-
भोजी यात यमालयमित्यत्र गरलभोजनस्य साक्षा-
न्मरणफलकत्वबोधस्येव योगिन इत्यत्र योगस्य सा-
क्षात्परमात्मसाक्षात्कारफलकत्वबोध इति भावः ।

ननु सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग् ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण चेत्यादि श्रुत्याः,

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा स्यात् पक्षिणो गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥

इत्यादि स्मृत्या च ज्ञानवत् कर्मापि मुक्तिकारणं ल-
भ्यते तत्कथं तमेवेत्यादिना ज्ञानस्यैव तद्धेतुत्व-
मुच्यत इत्यभिप्रायेणाशङ्कते अथेति । कर्मणां मोक्ष-
हेतुत्वे व्यभिचारमपि दर्शयति कथं वेति । तृणारणीति ।
वह्नौ तृणादीनां निरपेक्षनानाव्यक्तीनां कारणत्वं तु

व्यभिचारविरहात् । मोक्षे चाभावरूपे न जातिविशेष-
कल्पनसम्भवः । न च प्रतियोगिनि दुःखे दुरिते वा
जातिविशेषान् कल्पयित्वा तदवच्छिन्नप्रतियोगिनां
स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन तेषामेव वा जन्य-
तावच्छेदकत्वमुपगम्य व्यभिचारः शक्यते वारयितुम्
गोवधादिजन्यतावच्छेदकजातिभिः सङ्करप्रसङ्गेन जा-
तिकल्पनानवकाशात् । नच गोवधादिजन्यतावच्छे-
दकजातीनां नानात्वोपगमान्न सङ्करप्रसङ्ग इति वाच्यम्

कार्यवैलक्षण्यान्न व्यभिचारीत्यर्थः । अभावरूप इति ।
तथा च सम्बन्धाभाव एव जातिवाधक इति ता-
त्पर्यम् । तदवच्छिन्नप्रतियोगिनामिति । प्रतियोगितास-
म्बन्धेनेति शेषः । सङ्करप्रसङ्गेनेति । तत्त्वज्ञाननाशयताव-
च्छेदकजातिशून्ये काशीमरणादिनाशयदुरिते गोवधा-
दिजन्यतावच्छेदकजातेस्तादृशजातिशून्ये च ब्रह्मवधादि-
जन्यदुरिते तत्त्वज्ञाननाशयतावच्छेदकजातेश्चाभावात्त-
त्त्वज्ञानविनष्टगोवधादिजन्यदुरितेचोभयसमावेशात्सङ्क-
रप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्लभत्वादिति । तत्त्वज्ञानकाशीमरणा-
दिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्या यावत्यो गोवधादिज-
न्यतावच्छेदकजातयः सम्भवन्ति गोवधादिजन्यताव-
च्छेदकजातिव्याप्यास्तत्त्वज्ञानादिनाशयतावच्छेदकजा-
तयोऽपि तावत्यस्सम्भवन्तीतिविनिगमनाविरहस्तथाच
गोवधादीनां तत्तज्जात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-

तासां नानात्वं तत्त्वज्ञानादिनाश्यतावच्छेदकजातीनां
वा नानात्वमित्यत्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् । एवं
वेदबोधितवैकल्पिकहेतुतास्थले समुचितेभ्यो न
फलसिद्धिः सम्बलितव्रीहियवाभ्यामेकयोगाननुष्ठा-
नादिति तृणारणिमणिवज्ज्ञानकर्मणां हेतुत्वे तत्सं-
वलने मोक्षाभावप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानकर्मणां समु-
च्चितानां मोक्षहेतुतास्वीकारात् सामञ्जस्यम् तत्त्वज्ञा-
नोपाययोगाभ्यासऽसाध्यताबुद्धौ मोक्षहेतुतत्तत्कर्मसु

तानां तत्त्वज्ञानकाशीमरणादीनाञ्च तत्तदनन्तजात्य-
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानां च कल्पनेना-
तीवगौरवात् दुर्ज्ञेयत्वाच्च तदसम्भव इत्यशयः ।
ननु दुरितनिष्ठतत्त्वज्ञानादिजन्यतावच्छेदकजात्यङ्गी-
कारे तत्तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति गोवधत्वादिना का-
रणताया वक्तव्यतया तादृशजन्यतावच्छेदकवैजात्य-
मेव कल्पनीयम् तत्त्वज्ञानादिनाश्यतावच्छेदकजा-
तिकल्पने च तत्तज्जात्याश्रयनाशस्प्रति तत्त्वज्ञान-
त्वादिना कारणताया वाच्यतया तत्तज्जातितदाश्रया-
दिषु अवच्छेदकत्वेन गुरुधर्मावच्छिन्नानन्तकारणताक-
ल्पने परमते गौरवमेव, अव्यवहितोत्तरत्वं कार्यताव-
तावच्छेदककोटौ प्रवेश्य वा व्यभिचारो निरसनीय
इत्यत आह एवमिति । नापीति । एतेन तत्त्वज्ञानादीना-
मसहभावेन कारणतायामुक्तदोषेऽपि साहित्येन सा

प्रवृत्त्यनुपपत्तेः मथुराकाशीमरणादीनां संवलनासम्भ-
वात् । साहित्यविनिर्मुक्त्येण श्रुत्याऽनेकेषां कारणता
यत्र प्रत्यायते तत्र विकल्प एव ग्रीहियवादिवादि-
त्युपायकारोक्तसिद्धान्तभङ्गस्यैवमापद्येत तदनादरे
ग्रीहियवस्थलेऽपि समुच्चयप्रसङ्गात् वाजपेयाग्निष्टो-
मादीनामपि मिथः सहकारिताप्रसङ्गाच्चेति ।

मैवम् । "सर्वत्रात्मतत्त्वज्ञानमेव साक्षान्मोक्षे हेतुः
काशीमरणादेश्च तत्त्वज्ञानद्वारैव मोक्षोपायता काशी-
मरणादीनां मोक्षापायताबोधकश्रुतीनां तत्कारणतया
नार्थ अपितु प्रयोजकत्वमेव । अत एव ज्ञानेन सह
काशीमरणादेर्द्वारद्वारिभावेन समुच्चयेऽपि साहित्यं

स्यादित्यपि निरस्तम् । तत्तत्कर्मसु काशीमरणा-
दिषु । ननु येषां कर्मणां संवलनमसम्भवी तत्सहभावे-
न ज्ञानादीनां पृथक् पृथक् हेतुत्वं वाच्यम् व्यभिचारो-
प्यव्यहितोत्तरत्वं निवेश्य वारणीय अत आह साहित्ये-
ति । ननु स सिद्धान्तस्तादृशस्थल एवेत्याशङ्क्याह
वाजपेयेति । सामान्यतः स्वर्गफलकानामग्निष्टोमादीनां
श्रुत्या प्रतिपादनात्तादृशसिद्धान्तानङ्गीकारे मिलितानां
तेषां कारणत्वापातः इष्टापत्तौ पृथगनुष्ठानानुपपत्तिः ।
उक्तसिद्धान्तस्वीकारे व्यभिचारवारणन्तु कार्यवैजात्यं
प्रकल्प्य सुकरमिति भावः ।

विना वेदबोधितानेककारणतास्थले समुच्चय इति सिद्धान्तस्याप्यविरोधः । तत्त्वज्ञाने मानसात्मके काशीमरणजन्यतावच्छेदकतया जातिविशेषाणां मानसत्वव्याप्यानां कल्पयितुं शक्यतया मिथो व्यभिचारानवकाशात् । मृतशरीरावच्छेदेन ज्ञानोत्पत्त्यसम्भवेन काशीमरणाद्युत्तरं शरीरान्तरपरिग्रहोपि कल्प्यतेऽनन्यगतिकत्वात् । भगवतो महारुद्रस्य तारकोपदेशस्तु मुमूर्षुतादशायामेव मृतस्योपदेशासम्भवात् तथा च

ज्ञानकर्मणां व्यापारव्यापारिभावमवलम्ब्य समाधत्ते मैवमिति । साहित्यं विनेति । स्वकारणतासाहित्यबोधकपदं विनेति तदर्थः । ननु तत्त्वज्ञानहेतूनां योगाभ्यासकाशीमरणादीनामनेकत्वेन परस्परं व्यभिचारः स्यादत आह तत्त्वज्ञान इति । मुमूर्षुतादशायां मरणाव्यवहितप्राक्क्षणे । उपदेशासम्भवादिति । उपदेशो हि परज्ञानफलकस्तथा च मृतस्य शरीराभावाज्ज्ञानोत्पत्त्यसम्भवेन न तत्राप्तस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अत्रेति । अत्र काश्याम् प्राणेष्वित्यत्र प्राणनिर्गमनप्राक्कालीनत्वं भावसप्तम्यर्थस्तस्य च व्याचष्टे इत्यत्रान्वयः तथा च प्राणनिर्गमनप्राक्कालीनसंसारनिवर्तकोङ्काररूपब्रह्मोपदेष्टा भगवान् रुद्र इत्यर्थः । न चोङ्कारपरत्वं ब्रह्मशब्दस्यापसिद्धान्त इति वाच्यम् “ओमित्यकाक्षरं ब्रह्मेत्यादि”गीतायां “तद्वाचकः प्रण-

श्रुतिः “अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं
ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वामोक्षी भवति” । तदुपदे-
शस्यादृष्टद्वारा शरीरान्तरपरिग्रहाधीनात्मतत्त्वसाक्षात्का-
रजनकत्वम् । न च सुमूर्षुतादशायां तारकोपदेशे त-
च्छरीरावच्छेदेनैवात्मतत्त्वसाक्षात्कारसम्भवात् किमर्थं
शरीरान्तरस्वीकार इति वाच्यम् तच्छरीरावच्छेदेन
तारकमन्त्रोपदेशादात्मतत्त्वज्ञानस्वीकारे काशीमरण-
हेतुत्वानुपपत्तेः । यदि च काशीमरणकारणताबोध-
कवाक्यानां तदानामाबोधकस्य तारकोपदेशस्य हेतु-
तायामेव तात्पर्यम् अन्यथा एकेनापरस्यान्यथासि-

व” इति योगसूत्रे च ब्रह्मपदस्योङ्कारवाचकत्वात् ।
एकेनोपदेशेनापरस्य काशीमरणस्य मोक्षप्रतीति शेषः ।
तत्त्वज्ञानसम्भव इति । तथा चैतन्मते काशीमरण-
स्य भगवदुपदेशप्रयोजककाशीमरणप्राक्कालज्ञानसम्पा-
दकतया तदुपदेशे प्रयोजकत्वमित्यर्थः । केषाञ्चिन्मतमाह
काशीमरणमिति । अस्मिन्मते गङ्गाजलसम्बन्धेन मृत-
शरीरेऽदृष्टोत्पत्तिवज्ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः । अत्र च मते
उपदेशस्य शब्दात्मकतया मृतात्मन्यदृष्टजनकत्वे त-
दवच्छेदकसम्बन्धस्य दुर्वचता, कथंचिच्छरीरान्तर-
ग्रहणेन निर्वाच्यत्वे गौरेवं मोक्षानुपपत्तिश्चेत्यस्वरसो-
बोध्यः । वैकल्पिकहेतुतायां संवालिताभ्यां फलानुत्पत्ति-

र्द्धदुष्परिहारत्वादित्युच्यते तदा तच्छरीरावच्छेदेनापि तत्त्वज्ञानसम्भवो बोध्यः ।

काशीमरणमात्मतत्त्वज्ञाने तारकोपदेशसम्पादने-
नैवापेक्षितम् काशीमरणोत्तरमेव च कर्णे भगवान्
तारकमुच्चरति । तच्चोच्चारणम् तच्छरीरावच्छेदेन ज्ञा-
नमनुत्पाद्यापि अदृष्टद्वारा तदुत्तरगृहीतशरीरावच्छे-
देनात्मतत्त्वज्ञानमुत्पादयतीत्यपि केचित् । काशीगङ्गा-
मरणादीनामदृष्टद्वारा संवलनसम्भवेऽपि उक्तयुक्तेर्वै-
कल्पिकी कारणतैव तृणादीनां बहेरिव । न चैवं सं-
वलितयोर्ब्रीहियवयोरिव काशीगङ्गामरणयोः फला-
नुत्पादकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वैषम्यात् तथाहि
ब्रीहियवयोरैकप्रकरणे क्रमेण सागसाधनताया विधा-
नाद्यवसाधनत्वेन प्रथमतो लाभे साधनान्तराका-
ङ्क्षानुदयात् ब्रीह्यकरणको यागः किं करणकः फल-
साधनमिति विकल्पमुख्याकाङ्क्षैव यवविध्युत्थापनं
वाच्यम् तादृश्याकाङ्क्षया ब्रीहिकरणकत्वाभावविशिष्ट-

माशङ्कते न चेति । समाधत्ते वैषम्यादिति । वै-
षम्यमेव स्फुटयति तथाहीति । एकप्रकरणे दर्शपौ-
र्णमासयागैकप्रकरणे । आकाङ्क्षानुदयादिति । यव-
साधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । ब्रीह्यकरणक

विशेषरूपावच्छिन्नतदितरकारणकत्वाविशिष्टयागे फ-
लसाधनताबोधविषयकत्वात् । वाकाराध्याहारेण
यवैर्यजति इति वाक्यात् ब्रीहिकरणकत्वाभावयवकर-
णकत्वरूपोभयविशेषणविशिष्टयागविषयक एव साध-
नताबोधः स्वीकरणीयः विशिष्टे च यस्य कार्यस्य
साधनतयान्वयो विशेषणस्य तत्कार्यप्रयोजकत्वे वेदस्य
तात्पर्यमौत्सर्गिकमिति ब्रीहिभिर्यजेतेत्यतो ब्रीहिकरण-
स्यैव यवैरित्यतश्च यवकरणकस्यैव ततो ब्रीहिकरण-
कत्वरूपाविशेषणस्यापि फलोपयोगित्वं प्रतीयत इति
उभयोरशास्त्रार्थना । प्रकृते च प्रकरणभेदात् विधिप्र-
वृत्तेः पौर्वापर्यानियमेन मोक्षस्य किं साधनमित्येताव-
न्मात्राकाङ्क्षैव साधनत्वेनैव गङ्गाभरणकाशीभरणादी-

इति । तथा च सामान्यतो यागे ब्रीहिकरणकत्वे निश्चितेऽपि
तदकरणकयागे जिज्ञासा युक्तैवेति भावः । विशेषरूपे-
ति । यवत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः । वाकाराध्याहा-
रेणेति । तथाच ब्रीहिकरणकत्वाभावो वाकारार्थः । स च
यागेऽन्वेतीति भावः । ननु यदि यवकरणकत्वयागत्वा-
भयमात्रं फलसाधनतांशे प्रयोजकं तदोभयकरणकयाग-
स्यापि यवकरणकत्वेन फलसाधनत्वं स्यादत आह
विशिष्ट इति । प्रकरणभेदादिति । तथाच मोक्षे का-
शीभरणजन्यत्वानुपस्थितिकाले मोक्षे किं कारणमि

नां विधानादितरासाहित्यविशिष्टानामेव तेषां मोक्ष-
साधनतया प्रतीतेः काशीमरणगङ्गामरणभगवन्मारा-
यणस्मरणरूपसंवलनेऽपि फलसिद्धिर्निष्पत्युह्येति ।
परस्पराभावसापेक्षतया यथा व्रीहियवयोर्विरुद्धरूपता
तथा न प्रकृते अपि तु वाजपेयाश्वमेधादिवत् पृथक्-
कल्पतैव विकल्पे उभयोरशास्त्रार्थताप्रवादश्च विरुद्ध-
कल्परूपविकल्पादरः । तत्र पृथक्कल्परूपविकल्पपरः ।
अथ परस्पराभावसापेक्षता व्रीहियवस्थलेऽप्रामाणिकी
प्रथमप्रवृत्तव्रीहिविधितो यवकरणकत्वाभावविशिष्ट-
स्यैव व्रीहिकरणकयागस्य फलसाधनत्वाप्रसयना-
दिति चेन्न तृणनिरपेक्षान्मणिरूपद्रव्याद्द्रव्युत्पत्तावपि
तृणाद्द्रविर्जायते द्रव्याद्वेति अपयोगात्तदुत्तरवाक्यस्थे-

त्येतावन्मात्राकाङ्क्षया गङ्गामरणविध्युत्थानादिति भावः ।
वैकल्पिककारणतामुभयत्रोपपादयति परस्परेति । पृ-
थक्कल्पता पृथक्प्रधानविधिवोध्यता । विरुद्धेति ।
विरुद्धकल्परूपे विकल्पे आदरस्तापर्यं यस्य सः । तदेवो-
पपादयति तत्रेति । ननु यवविधिनोभयोरशास्त्रार्थत्वेपि
प्रथमव्रीहिविधिना वा साहित्यस्याप्रतिपादनात्कुत उ-
भयकरणकयागे तादृशफलासाधनत्वमित्याशङ्कते अ-
थेति । समाधत्ते तृणेति । यवासाहित्यबोधस्येति ।
तात्पर्यवशादुत्तरवाक्यगतवाकारस्य पूर्वत्र योजनयेति

नापि वाकारेण पूर्वकल्पव्यवच्छेदसाहित्यस्य उत्तर-
कल्प इव उत्तरकल्पव्यवच्छेदसाहित्यस्यापि पूर्वकल्पे-
ऽपि बोध इति व्युत्पत्तेर्वीहभिर्यवैर्वा इत्यादावपि व्री-
ह्यादौ यत्रासाहित्यबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्य-
न्यत्र विस्तरः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यकृत-
मुक्तिवादः समाप्तः ।

—:०:—

भावः । प्राचीननैयायिकास्तु एकविंशतिप्रकारदुःखध्वं-
स एवापवर्गः । षडिन्द्रियाणि षड्वुद्ध्यः शरीरं सुखं
दुःखञ्चेत्येकविंशति दुःखपदार्थ इत्याहुः ।

इति श्री म० म० गदाधरभट्टाचार्यकृतमुक्तिवाद-
चन्द्रिका समाप्ता ॥

प्राचीननवीनमुक्तिवाद- सङ्क्षेपः ।

सालोक्यमथ सारूप्यं सार्ष्टिः सामीप्यमेव च
सायुज्यञ्चेति मुनयो मुक्तिं पञ्चविधां विदुः ॥

तत्र भगवता सममेकस्मिंल्लोके वैकुण्ठाख्येऽव-
स्थानं सालोक्यम् । सारूप्यञ्च भगवता सह समान-
रूपता, श्रीवत्सवनमालालक्ष्मीसरस्वतीयुक्तचतुर्भुज-
शरीरावच्छिन्नमिति यावत् । सालोक्येऽपि चतुर्भुजा-
वच्छिन्नत्वमस्त्येव वैकुण्ठासिनां सर्वेषां चतुर्भुज-
त्वात् परन्तु श्रीवत्सादिरूपाशेषविशेषणविशिष्टत्वं
न तत्रोति तदपेक्षया तस्याधिक्यम् । सार्ष्टिः भगव-
दैश्वर्यसमानश्चैर्यम् कर्तुमर्कतुमन्यथा कर्तुं समर्थत्वात् ।
सामीप्यञ्च तथाभूतैश्वर्यादिविशेषणयुक्तत्वे सति
भगवतोऽतिसमीपे नियतमवस्थानम् । सायुज्यञ्च निर्वा-
णम् । तच्च न्यायवैशिषिकादिमते आत्यन्तिकदुःख-
निवृत्तिः । सालोक्यादिदशायां दुःखनिवृत्तिसत्त्वेऽपि
नासावात्यन्तिकी तस्या क्षयितया तदनन्तरमन्ततश्चर-

मदुःखस्यैवोत्पादादिति न तदशायामतिप्रसङ्गः ।
 अतस्सालोक्यादेः स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात् तदु-
 चरं शरीरपरिग्रहेण बन्धसम्भवाच्च तेषां तुच्छतया
 निर्वाणमेवोद्देश्यम् । तच्चज्ञाने तान्त्रिकाणां प्रवृत्तिर्निर्वा-
 णमेवापवर्गपदशक्यम् अन्येषान्तु गौणमुक्तिपदप्रयो-
 गविषयतेति । अत्रात्यन्तिकत्वं स्वसमवायिसमवेतत्व-
 कालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन दुःखप्रागभाववदन्य-
 त्वम् । दुःखवदन्यत्वम् वा । नचैवमर्थममाजग्रस्ततया
 नीलेतरघटत्वादिवत् मुक्तित्वं न कार्यतावच्छेदक-
 मिति वाच्यम् अर्थसमाजग्रस्तस्य हि कार्यतानव-
 च्छेदकत्वं प्रमाणाभाव एव बीजम् प्रकृते च श्रुति-
 रूपप्रमाणसत्त्वेनार्थसमाजग्रस्तस्यापि तस्य तच्चज्ञान-
 जन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् ।

नवीनास्तु चरमदुःखध्वंस एव मोक्षः । चरमत्वञ्च
 लाघवात् तच्चज्ञाननाशयतावच्छेदकतया तादृशसम्ब-
 न्धेन दुःखवदन्यदुःखमात्रवृत्तिदुःखत्वव्याप्यो जाति-
 विशेषः । न च गोवधादिजन्यतावच्छेदकतया जाति-
 भिः सह साङ्कर्यमिति वाच्यम् तस्य तादृशजा-
 तीनां विरुद्धत्वात् केवलस्यैव तज्जनकत्वोपगमा-
 त् । तच्चज्ञानेनाहत्य चरमदुःखमुत्पाद्य तद्धर्मजन-

नात् तद्धनस्य चोत्कटेच्छाविषयतया तत्साधनत्वेन
तत्प्रतियोगिनो दुःखस्यानुशादेयत्वात् । नचैवं
दुःखपदवैयर्थ्यम् आसन्निकनिवृत्तिरित्यस्यैव सम्य-
क्त्वादिति वाच्यम् दुःखत्वव्याप्या जातिरिति परि-
चयात् तदुपादानात् । एतेन खड्गाभिघातादिजन्य-
तावच्छेदकजातिभिः साङ्ख्यमपि निरस्तम् तादृश-
जातेस्तत्तज्जातिविरुद्धत्वोपगमात् । न च तत्त्वज्ञान-
स्यैव तादृशदुःखजनकत्वतन्नाशकत्वोपगमे तादृश-
दुःखस्य क्षणिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् प्रथमक्षणे
तत्साक्षात्कारसामग्र्याः प्रतिबन्धेन द्वितीयक्षणे त-
न्नाशासम्भवात् । नचैवमेतादृशप्रतिबन्धकल्पने गौर-
वमिति वाच्यम् काशीमरणादिरूपनानाविधोपायजन्य-
तायां भवन्मते तादृशदुःखवदन्यदुःखध्वंसत्वस्याव-
च्छेदकगौरवात् तदपेक्षया विजातीयदुःखनाशम्प्र-
ति प्रतियोगित्वलौकिकविषयत्वघटितसामानाधिकर-
ण्यप्रत्यासत्त्या साक्षात्कारत्वेन एकप्रतिबन्धकताया
न्याय्यत्वादित्याहुः ।

वेदान्तिनस्तु तत्त्वज्ञानादाविद्यानिवृत्तौ विज्ञान-
सुखात्मकः केवलात्मा अपवर्गे वर्तते इति विवक्षित-
विवेकेन विद्यापनाश एव मोक्ष इति वदन्ति । तन्न

अविद्या आत्मनि शरीराभेदावगाहिज्ञानं पदार्थान्तरम्
वा? उभयथापि सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वेन तन्निवृ-
त्तेरपुरुषार्थत्वात् उत्पन्नतत्त्वज्ञानिनः शुकादेः शरीर-
दुःखभोगदशायामपि अविद्यानाशसत्त्वान्मुक्तत्वप्रस-
ङ्गाच्च ।

त्रिदण्डिनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मनो
लयो मोक्षः । लयश्च लिङ्गशरीरापगमः । लिङ्गशरीर-
मेकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्ममात्रतया सम्भू-
यावस्थितानि जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानि ।
तथा च सुखदुःखावच्छेदकसूक्ष्ममात्रावच्छिन्नमिलिताव-
स्थिततावादिन्द्रियममुद्भूतमचयाधिष्ठानात्मकलिङ्गश-
रीरनाश एव मोक्ष इति पर्यवसित इत्याहुः । तन्न
तस्यापि स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्तादृशल्लिङ्गशरीरे प्रमाणा-
भावाच्च ।

प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मुक्तिः ।
आत्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणपावदधर्मनाशवि-
शिष्टत्वम् । तेन संसारितादशायां नातिप्रसङ्गः । न च
प्रागभावस्यानादित्वेन सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वम् । तस्य
स्वतः कृत्वनपेक्षितत्वेपि प्रतियोगिजनकाधर्मनाशमुखेन
कृतिसाध्यत्वात् । तथा हि कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्म-

नाशो सति अग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति
कृत्या विनाऽधर्मेण दुःखजननान्न तत्प्रागभावस्वरूप-
मस्तीति मोक्षसाधारणकृतिसाध्यत्वं प्रागभावेऽप्यक्ष-
तम् । न चैवमावश्यकत्वाद्युगपदधर्मनाश एव मोक्षो-
ऽस्तु युगपत्त्वं चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं तेने-
दीनान्तनाधर्मनाशो नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् अधर्मध्वं-
सस्य स्वतः पुरुषार्थत्वासम्भवात् दुःखप्रागभावस्य तु
दुःखप्रागभावत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वाविरोधात् इति
व्याचक्षुः । तदपि हेयम् प्रागभावस्य प्रतियोगिजन-
कत्वनियमेन मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गात् । प्रति-
योग्यजनकत्वे प्रागभावे भानाभावात् तस्य प्रतियोगि-
मात्रप्रमाणकत्वात् । नचैवमपि प्रायश्चित्तेऽपि दुःखप्रा-
गभावार्थितया प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् ।

स्वातन्त्र्यं मृत्युर्वा मोक्ष इति चार्वाकाः ।
आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकाः । धर्मि-
निवृत्तौ निर्मलज्ञानादयो महोदय इति विज्ञान-
वादिनः । आवरणमुक्तिर्मुक्तिरित्यार्हताः । सर्व-
कर्तृत्वमेकं विहाय वासुदेवस्य सर्वज्ञत्वादीनां क-
ल्याणगुणानां प्राप्तमच्चे सति भगवद्याथात्म्यानुभवो
मोक्ष इति रामानुजाः । जगत्कर्तृत्वलक्ष्मीश्रीवत्सर्वजं

विष्णोर्निरवधिकानन्दादिसदृशानन्दो मोक्ष इति मा-
 ध्वाः । द्विभुजकृष्णेन सह स्वांशभूतानां जीवानां गो-
 लोके लीलानुभव इति बल्लभीयाः । चन्द्रचूडव-
 पुषः सतः पार्वत्यालिङ्गनमिति कापालिकाः । पू-
 णात्मतालाभ इति प्रत्यभिज्ञावादिनोऽभिनवगुप्तपा-
 दाः । पारदरसपानेन देहस्थैर्यं जीवन्मुक्तिरेव मोक्ष
 इति रसेश्वरवादिनो गोविन्दभगवत्पादाचार्यादयः ।
 परारूपप्रथमवाणीदर्शनं मोक्ष इति वैयाकरणाः ।
 प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति
 साङ्ख्यः । पुरुषस्य कैवलेयनावस्थानं कैवल्यमिति
 पातञ्जला इति । एतेषां मण्डनस्वण्डनप्रकारस्तु सुधी-
 भिस्तत्तद्ग्रन्थेषु स्ययमूहनीयः ।

इति प्राचीननवीनमुक्तिपदार्थसङ्क्षेपः ।

पुस्तकों की सूची ।

	रु० अ०
१ कामसूत्र सटीकम्	८—०
२ न्यायकुसुमाञ्जलिः सटीका	६—०
३ न्यायवार्त्तिकं सटीकम्	६—०
४ भैरवी शब्दरत्नव्याख्या	८—०
५ सांख्यतत्त्वकौमुदी सटिप्पणी	१—०
६ योगदर्शनं बालरामस्वामिस्टिप्पणीसहितम्	८—०
७ सिद्धान्तलेशः सटीकः	७—०
८ मनोरमाशब्दरत्ने अव्ययीभावान्ते	४—०
९ लघुशब्देन्दुशेखरः सटीकः सम्पूर्णः	१४—०
१० कारिकावली मुक्तावली दिनकरी रामरुद्रो शब्दखण्डान्ता तथा महाप्रहोपाध्याय पं० लक्ष्मणशास्त्रिकृता दिनकरी गुणनिरूपण व्याख्या	१०—०
११ न्यायप्रकाशश्रीमदापदेवविरचितः श्रीमदन- न्ददेवविरचितम् “सहालंकाराख्य” व्याख्या	५—०
१२ धरटीकासहिता संपूर्णा	६—४
नम्—	

SPS

891.236 A 28 M

1039

हरिदास गुप्ताः

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी ।

